

ISSN 2617-7943 (Print)
ISSN 2617-9490 (Online)

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство

Науковий журнал

2021

Том
Vol. **4**

№ **1-2**

Scientific journal

**BULLETIN
OF KYIV
NATIONAL
UNIVERSITY
OF CULTURE
AND ARTS**

Series in Museology
and Monumental Studies

Київський національний університет культури і мистецтв
Вісник Київського національного університету культури і мистецтв.
Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство
Науковий журнал

«Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство» є рецензованим науковим журналом відкритого доступу, що публікує статті з музеєзнавства і пам'яткознавства.

Видання адресоване вченим, викладачам закладів вищої освіти, докторантам, аспірантам, магістрам – усім, хто досліджує теоретичні, прикладні та історичні проблеми музейної та пам'яткоохоронної справи.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського національного університету культури і мистецтв
(протокол № 7 від 15.11.2021 р.)*

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Сергій Пустовалов – доктор історичних наук, професор, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Віктор Вечерський – кандидат архітектури, доцент, Інститут культурної спадщини, Київ, Україна.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР

Сергій Руденко – доктор культурології, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Федір Андрущук – доктор історичних наук, Національний музей історії України, Київ, Україна;

Надія Гаврилюк – доктор історичних наук, провідний співробітник Інституту археології НАН України;

Юрій Горбань – кандидат культурології, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна;

Валентин Дергачов – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник, Інститут культурної спадщини АН Молдови, Кишинів, Молдова;

Олександр Дзиговський – доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Одеса, Україна;

Олександр Єгорейченко – доктор історичних наук, професор, Білоруський державний університет, Мінськ, Білорусь;

Магдалена Мончинська – доктор історичних наук, професор, Лодзький університет, Лодзь, Польща;

Сергій Ольговський – кандидат історичних наук, професор, Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна;

Тамаз Путкарадзе – доктор історичних наук, асоційований професор, Батумський державний університет імені Шота Руставелі, Батумі, Грузія;

Сергій Скорий – доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, Київ, Україна;

Ростислав Терпиловський – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка;

Георгій Шаповалов – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник, Запорізький обласний краєзнавчий музей, Запоріжжя, Україна.

ЛІТЕРАТУРНИЙ РЕДАКТОР

Ірина Богуш

РЕДАКТОР АНГЛОМОВНИХ ТЕКСТІВ

Наталія Сарновська

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ РЕДАКТОР

Яна Буряк

ДИЗАЙН ОБКЛАДКИ

Євгеній Дорошенко

ТЕХНІЧНЕ РЕДАГУВАННЯ

ТА КОМП'ЮТЕРНА ВЕРСТКА

Оксана Бережна

Науковий журнал відображається в таких базах даних: BASE, Crossref, DOAJ, EuroPub, Google Академія, Lens, MIAR, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa (PBN), ResearchBib, ROAD: довідник наукових ресурсів відкритого доступу, Scilit, Index Copernicus Journals Master List, Journal Factor, JournalTOCs, Ulrich's Periodicals Directory, WORLDCAT, World Catalogue of Scientific Journals, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Наукова періодика України (УРАН).

Найменування органу реєстрації друкованого видання

ISSN

Рік заснування

Періодичність

Засновник/адреса

Адреса редакційної колегії

Сайт

E-mail

Телефон

Міністерством юстиції України видано Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації № 23119-12959 Р Серія КВ від 25.01.2018

ISSN 2617-7943 (Print)
ISSN 2617-9490 (Online)

2018

2 рази на рік

Київський національний університет культури і мистецтв,

вул. С. Коновальця, 36, м. Київ, Україна, 01133

вул. Чигоріна, 14, каб. 65, м. Київ, Україна, 01042

Видавничий центр КНУКіМ, вул. Чигоріна, 14, м. Київ, Україна, 01042

museum-monument.knukim.edu.ua

museum-monument@knukim.edu.ua, rudenkosc@ukr.net

+38(050)7842930

Kyiv National University of Culture and Arts
Bulletin of Kyiv National University of Culture and Arts.
Series in Museology and Monumental Studies
Scientific journal

The scientific journal publishes actual research results in the field of museology, heritage studies, collective memory, historical politics.

The publication is intended for scientists and scientific and pedagogical workers engaged in research on theoretical, applied and historical aspects of museum and heritage studies.

*Recommended for publication by the Academic Council
of Kyiv National University of Culture and Arts
(Minutes No 7 from 15.11.2021)*

EDITOR-IN-CHIEF

Serhii Pustovalov – Doctor of Sciences (History), Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine.

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Viktor Vecherskyi – PhD in Architecture, Associate Professor, Institute of Cultural Heritage, Kyiv, Ukraine.

ASSISTANT EDITOR

Serhii Rudenko – Doctor of Sciences (Cultural Studies), Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine.

EDITORIAL BOARD

Fedir Androshchuk – Doctor of Sciences (History), National Museum of Ukrainian History, Kyiv, Ukraine;

Valentyn Derhachov – Doctor of Sciences (History), Professor, Leading Researcher, Institute of Cultural Heritage of the Academy of Sciences in Moldova, Chisinau, Moldova;

Oleksandr Dzyhovskiy – Doctor of Sciences (History), Professor, Odessa National University after I. I. Mechnikov, Odessa, Ukraine;

Nadiia Havryliuk – PhD in History, Senior Fellow of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine;

Yurii Horban – PhD in Cultural Studies, Associate Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine;

Mahdalena Monchynska – Doctor of Sciences (History), Professor, University of Lodz, Lodz, Poland;

Serhii Olhovskiy – PhD in History, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine;

Tamaz Phutkaradze – Doctor of Sciences (History), Associate Professor, Shota Rustaveli Batumi State University, Batumi, Georgia;

Heorhii Shapovalov – Doctor of Sciences (History), Professor, Chief Researcher, Zaporizhzhia Regional Local History Museum, Zaporizhzhya, Ukraine;

Serhii Skoryi – Doctor of Sciences (History), Professor, Institute of Archeology, National Academy of Sciences in Ukraine, Kyiv, Ukraine;

Rostyslav Terpylovskiy – Doctor of Sciences (History), Professor, Head of the Department of Archeology and Museum Studies, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv;

Oleksandr Yehoreichenko – Doctor of History, Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus.

LITERARY EDITOR

Iryna Bogush

ENGLISH TEXTS EDITOR

Natalia Sarnovska

BIBLIOGRAPHIC EDITOR

Yana Buriak

COVER DESIGN

Yevhenii Doroshenko

TECHNICAL EDITING

AND COMPUTER LAYOUT

Oksana Berezna

The scientific journal is displayed in BASE, Crossref, DOAJ, EuroPub, Google Scholar, Lens, MIAR, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa (PBN), ResearchBib, ROAD: the Directory of Open Access scholarly Resources, Scilit, Index Copernicus Journals Master List, Journal Factor, JournalTOCs, Ulrich's Periodicals Directory, WORLDCAT, World Catalogue of Scientific Journals, National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky, Scientific Periodicals of Ukraine (URAN).

Name of authority registration of the printed edition

ISSN

Year of foundation

Frequency

Founder

Editorial board address

Publisher

Web-site

E-mail

Tel.

The certificate of Media Outlet State Registration № 23119-12959 P Series KB

dated 25.01.2018 issued by the Ministry of Justice of Ukraine

ISSN 2617-7943 (Print)

ISSN 2617-9490 (Online)

2018

twice a year

Kyiv National University of Culture and Arts, 36, Yevhena Konovaltsia Str., Kyiv, 01133, Ukraine

14, Chyhorina Str., Off. 65, Kyiv, 01042, Ukraine

KNUKiM Publishing Centre, 14, Chyhorina Str., Kyiv, 01042, Ukraine

museum-monument.knukim.edu.ua

museum-monument@knukim.edu.ua, rudenkosb@ukr.net

+38(050)7842930

Киевский национальный университет культуры и искусств
Вестник Киевского национального университета культуры и искусств.
Серия: Музееведение и памятниковедение
Научный журнал

«Вестник Киевского национального университета культуры и искусств. Серия: Музееведение и памятниковедение» является научным журналом открытого доступа, в котором публикуются статьи, посвященные проблемам музееведения и памятниковедения.

Издание адресуется ученым, преподавателям высшей школы, докторантам, аспирантам, магистрам – всем, кто исследует теоретические, прикладные и исторические проблемы музейного и памятникоохранного дела.

Рекомендовано к печати Ученым советом
Киевского национального университета культуры и искусств
(протокол № 7 от 15.11.2021 г.)

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Сергей Пустовалов – доктор исторических наук, профессор, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина.

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Виктор Вечерский – кандидат архитектуры, доцент, Институт культурного наследия, Киев, Украина.

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Сергей Руденко – доктор культурологии, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Федор Андрищук – доктор исторических наук, Национальный музей истории Украины, Киев, Украина;

Надежда Гаврилюк – доктор исторических наук, ведущий сотрудник Института археологии НАН Украины;

Юрий Горбань – кандидат культурологии, доцент, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина;

Валентин Дергачев – доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник, Институт культурного наследия АН Молдовы, Кишинев, Молдова;

Александр Дзыговский – доктор исторических наук, профессор, Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Одесса, Украина;

Александр Егорейченко – доктор исторических наук, профессор, Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь;

Магдалена Мончинская – доктор исторических наук, профессор, Лодзинский университет, Лодзь, Польша;

Сергей Ольговский – кандидат исторических наук, профессор, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина;

Тамаз Путкардзе – доктор исторических наук, ассоциированный профессор, Батумский государственный университет имени Шота Руставели, Батуми, Грузия;

Сергей Скорый – доктор исторических наук, профессор, Институт археологии НАН Украины, Киев, Украина;

Ростислав Терпиловский – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой археологии и музееведения исторического факультета Киевского национального университета им. Т. Г. Шевченко;

Георгий Шаповалов – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник, Запорожский областной краеведческий музей, Запорожье, Украина.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ РЕДАКТОР

Ирина Богуш

РЕДАКТОР АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ТЕКСТОВ

Наталья Сарниовская

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ РЕДАКТОР

Яна Буряк

ДИЗАЙН ОБЛОЖКИ

Евгений Дорошенко

ТЕХНИЧЕСКОЕ РЕДАКТИРОВАНИЕ

И КОМПЬЮТЕРНАЯ ВЕРСТКА

Оксана Бережная

Научный журнал отображается в следующих базах данных: *BASE, Crossref, DOAJ, EuroPub, Google Академия, Lens, MIA, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa (PBN), ResearchBib, ROAD: справочник научных ресурсов открытого доступа, Scilit, Index Copernicus Journals Master List, Journal Factor, JournalTOCS, Ulrich's Periodicals Directory, WORLDCAT, World Catalogue of Scientific Journals, Национальная библиотека Украины имени В. И. Вернадского, Научная периодика Украины (УРАН).*

**Наименование органа регистрации
печатного издания**

ISSN

Год основания

Периодичность

Основатель/адрес

Адрес редакционной коллегии

Издательство

Сайт

E-mail

Телефон

Министерством юстиции Украины выдано Свидетельство о государственной регистрации печатного средства массовой информации № 23119-12959 Р Серия KB от 25.01.2018

ISSN 2617-7943 (Print)

ISSN 2617-9490 (Online)

2018

2 раза в год

Киевский национальный университет культуры и искусств,

ул. Е. Коновальца, 36, г. Киев, Украина, 01133

ул. Чигорина, 14, каб. 65, г. Киев, Украина, 01042

Издательский центр КНУКиМ, ул. Чигорина, 14, г. Киев, Украина, 01042

museum-monument.knukim.edu.ua

museum-monument@knukim.edu.ua, rudenosb@ukr.net

+38(050)7842930

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ СТАТТІ З МУЗЕЄЗНАВСТВА ТА ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

Віктор Вечерський	Визначна пам'ятка садово-паркового мистецтва Києва та проблеми її середовища	8
Віра Коткова, Інна Прохацька	Загальні засади створення військового музею (музейного утворення) при військовому навчальному закладі	25

ДИСКУСІЇ

Андрій Москаленко	Культурні відклади новітнього часу в контексті археологічних досліджень: стратиграфічний «баласт» чи історична цінність	38
Андрій Бойко-Гагарін, Марія Макаренко	Спекуляція терміном «музей» у назвах суб'єктів споживчої інфраструктури та на сторінках періодичної преси	48

ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК

Михайло Гусаков	Перше переселення народів і зарубинецька культура	60
------------------------	---	----

РЕЦЕНЗІЇ

Світлана Іванисько, Павло Шидловський	Рецензія на навчальний посібник «Вступ до музеєзнавства і пам'яткознавства»	79
--	---	----

CONTENTS

THEORETICAL ARTICLES ON MUSEOLOGY AND MONUMENTAL STUDIES

Victor Vecherskyi	Outstanding Monument of Garden and Park Art of Kyiv and Problems of Its Environment	8
Vira Kotkova, Inna Prokhatska	General Principles of a Museum (Museum Formation) Establishment at a Military Educational Institution	25

DISCUSSIONS

Andrii Moskalenko	Cultural Deposits of the Latest Time in the Context of Archaeological Research: Stratigraphic 'Ballast' or Historical Value	38
Andrii Boiko-Haharin, Mariia Makarenko	Speculation with the Term 'Museum' in the Names of Consumer Infrastructure Entities and on the Pages of the Periodical Press	48

6

RESEARCH OF MATERIAL MONUMENTS

Mikhail Gusakov	First Migration of Peoples and Zarubinets Culture	60
------------------------	---	----

REVIEWS

Svitlana Ivanysko, Pavlo Shydlovskyi	Review of the textbook "Introduction to Museum Studies and Monument Studies"	79
---	--	----

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ СТАТЬИ ПО МУЗЕЕВЕДЕНИЮ И ПАМЯТНИКОВЕДЕНИЮ

Виктор Вечерский	Выдающийся памятник садово-паркового искусства Киева и проблемы его среды	8
Вера Коткова, Инна Прохачкая	Общие принципы создания военного музея (музейного образования) при военном учебном заведении	25

ДИСКУССИИ

Андрей Москаленко	Культурные отложения новейшего времени в контексте археологических исследований: стратиграфический «балласт» или историческая ценность	38
Андрей Бойко-Гагарин, Мария Макаренко	Спекуляция термином «музей» в названиях субъектов потребительской инфраструктуры и на страницах периодической прессы	48

ИССЛЕДОВАНИЕ МАТЕРИАЛЬНЫХ ПРЕДМЕТОВ

Михаил Гусаков	Первое переселение народов и зарубинецкая культура	60
-----------------------	--	----

РЕЦЕНЗИИ

Светлана Иванысько, Павел Шидловский	Рецензия на учебное пособие «Введение в музееведение и памятниковедение»	79
---	--	----

DOI: 10.31866/2617-7943.4.1-2.2021.249011
УДК 719:712.253(477.411)

ВИЗНАЧНА ПАМ'ЯТКА САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА КИЄВА ТА ПРОБЛЕМИ ЇЇ СЕРЕДОВИЩА

Віктор Вечерський

Кандидат архітектури;

e-mail: vechersky.v@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5221-3556

Інститут культурної спадщини, Київ, Україна

Анотація

Мета дослідження полягає в пам'яткознавчому аналізі й експертній оцінці пам'ятки садово-паркового мистецтва «Центральний республіканський ботанічний сад» (вул. Тимірязєвська, 1 у м. Києві) та її містобудівного середовища, яке швидко еволюціонує, загрожуючи зазначеній пам'ятці природно-заповідного фонду та розташованим на її території визначним пам'яткам культурної спадщини, що вимагає опрацювання концепції охоронного зонування на прилеглих до пам'ятки територіях задля збереження цієї унікальної культурної і природної спадщини.

Методологія дослідження базується на використанні загальнонаукових і спеціальних методів, зокрема історичного при системному підході, коли сукупність пам'яток, поєднаних спільною територією, та прилегле до них середовище як об'єкт вивчення розглядаються в розвитку, а також порівняльного методу, аналізу й синтезу, дедукції та індукції. **Наукова новизна дослідження** полягає в тому, що вперше комплексно проаналізовано зазначену пам'ятку садово-паркового мистецтва як об'єкт не тільки природно-заповідного фонду, а й нерухомої культурної спадщини за типом «визначне місце», артикульовано проблеми, породжені швидким і хаотичним розвитком урбанізованого середовища довкола цієї пам'ятки, а також запропоновано концептуальний підхід до охоронного зонування територій навколо зазначеної пам'ятки. **Висновки.** Усі об'єкти культурної спадщини, серед яких розташований Центральний республіканський ботанічний сад як об'єкт дослідження, формують традиційний характер середовища південної периферійної частини історичного центру Києва. Об'єкт дослідження за своєю композиційною роллю в традиційному характері середовища є ландшафтною домінантою великомасштабної пам'ятки «Культурний ландшафт Київських гір і долини Дніпра», композиційно-видовий вплив якої поширюється на увесь простір долини р. Дніпра в межах між мостами ім. Є. Патона та Південним. Зроблено висновок про недостатність і застарілість наявного охоронного зонування на прилеглих до розглядуваної пам'ятки територіях, визначено нову концепцію охоронного зонування з додатковими зонами регулювання забудови. Їх затвердження дасть змогу актуалізувати територіально-середовищний підхід як найефективніший щодо збереження для теперішнього та прийдешніх поколінь традиційного характеру середовища Києва.

Ключові слова: пам'ятки; садово-паркове мистецтво; ботанічний сад; традиційний характер середовища; охоронне зонування територій; місто Київ

Вступ

Пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення «Центральний республіканський ботанічний сад» на вул. Тимірязєвській, 1 у м. Києві отримала свій статус за рішеннями Київської міської ради депутатів трудящих від 11.02.1969 № 206 та виконкому Київської міськради від 20.03.1972 № 363. Пам'яткою республіканського (тепер – національного) значення (як об'єкт природно-заповідного фонду) стала відповідно до постанови Держкомприроди від 11.07.1972 № 22. Статус ботанічного саду затверджено постановою Ради Міністрів УРСР від 22.07.1983 № 311 (Мовчан та ін., 2001, с. 10). Сучасна назва – Національний ботанічний сад імені Миколи Гришка НАН України. Надалі для лаконічності називатимемо об'єкт дослідження просто Ботанічним садом або пам'яткою. На його території є низка пам'яток культурної спадщини. Це Звіринецьке укріплення Київської фортеці (1810–1811 рр., пам'ятка архітектури національного значення за постановою Кабінету Міністрів України від 10.10.2012 № 929); Троїцька церква (Іонівська або Іонинська) Свято-Троїцького монастиря (1871–1872 рр.; 1897–1900 рр. (прибудова); 1902–1909 рр. (розпис інтер'єрів), пам'ятка архітектури та містобудування національного значення за постановою Ради Міністрів УРСР від 06.09.1979 № 442); Культурний шар городища «Красний двір князя Всеволода» (XI–XIII ст., пам'ятка археології національного значення за постановою Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928). Ці пам'ятки культурної спадщини разом з об'єктом природно-заповідного фонду формують цілісний об'єкт національного надбання на досить значній території (130 га) і потребують єдиного підходу щодо захисту та збереження.

У цій статті проаналізовано з погляду пам'яткознавства як саму пам'ятку, так і прилеглі до неї території, їхній взаємозв'язок, наявні в довкіллі загрози для збереження традиційного характеру середовища пам'ятки та способи запобігання цим загрозам.

Актуальність теми дослідження

Київ є історичним містом з численною, складною та різноманітною культурною спадщиною, нерозривно пов'язаною з природним довкіллям. Цей синтез природи, історії та культури визначає як неповторність міста, так і необхідність застосування комплексних містобудівних заходів щодо збереження традиційного характеру його середовища. У законодавстві визначено ці заходи: з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, їх комплексів (ансамблів) навколо них мають установлюватися зони охорони пам'яток. Їх межі та режими використання визначаються науково-проектною документацією і затверджуються відповідним органом охорони культурної спадщини (Сердюк та ін., 2011, с. 167). Цим законодавчим приписом зумовлена актуальність представленого дослідження, яке виконано вперше в Україні. Протягом 2020 р. на замовлення Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій в Інституті культурної спадщини (м. Київ) за нашої участі розроблено відповідну

науково-проєктну документацію, наукову проблематику якої представлено у цій статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питаннями історії цієї київської околиці займалися історик і краєзнавець М. Берлінський, археологи П. Толочко, І. Мовчан, історики архітектури Т. Трегубова, Л. Рилкова, О. Сіткарьова, Ю. Нельгівський. Узагальненими підсумками їхніх досліджень є статті в енциклопедичному виданні «Звід пам'яток історії та культури України», том «Київ» (у трьох книгах), де наявні ґрунтовні тексти про історичний район Звіринець, Київську фортецю, Центральний республіканський ботанічний сад АН УРСР, Свято-Троїцький (Іонівський) та Видубицький монастирі. Безпосередньо пам'ятці «Центральний республіканський ботанічний сад» присвячено чимало публікацій від часу створення цього ботанічного саду й дотепер. Це книжки та статті А. Гродзинського, М. Кохно, Є. Кондратюка, В. Липського, Ю. Нельгівського, Е. Піскової, Т. Черевченко, І. Косаківської та ін. Ґрунтовною з погляду завдань нашого дослідження є стаття кількох авторів у тематичному випуску журналу «Хроніка-2000» (Кваша та ін., 2001). Оскільки цю пам'ятку неможливо розглядати поза контекстом, то слід залучити новітні дослідження як історичного ландшафту Києва (Звіряка, 2015), так і всієї сукупності пам'яток садово-паркового мистецтва міста, чому присвячений окремий розділ у колективній монографії «Історико-містобудівні дослідження Києва» Л. Томілович (2011). Важливим джерелом інформації про Ботанічний сад у контексті інших об'єктів природно-заповідного фонду міста є книжка «Природно-заповідний фонд м. Києва» (Мовчан та ін., 2001). У цьому виданні подано досить повний перелік публікацій із зазначеної тематики.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Аналіз літератури показав, що в українському пам'яткознавстві добре опрацьовано питання щодо окремих пам'яток та їх історії. Натомість бракує синтетичних досліджень комплексних, значних за територією пам'яток, які формують наше історико-культурне середовище. Тому нам довелося комплексно проаналізувати зазначену пам'ятку садово-паркового мистецтва як об'єкт не тільки природно-заповідного фонду, а й нерухомої культурної спадщини за типом «визначне місце» з артикулюванням проблем, породжених розвитком урбанізованого середовища довкола цієї пам'ятки. Тільки на цій основі можна аргументовано пропонувати концепцію охоронного зонування територій навколо зазначеної пам'ятки.

Мета дослідження

Мета статті полягає в пам'яткознавчому аналізі й експертній оцінці пам'ятки садово-паркового мистецтва «Центральний республіканський ботанічний сад» та її містобудівного середовища з опрацюванням концепції охоронного зонування на прилеглих до пам'ятки територіях задля збереження цієї унікальної культурної та природної спадщини.

Методи дослідження

Застосовано загальнонаукові та конкретно наукові (спеціальні) методи дослідження, зокрема історичний при системному підході, коли сукупність пам'яток, поєднаних спільною територією, та прилегле до них середовище як об'єкт вивчення розглядаються у розвитку, а також порівняльний метод, аналіз і синтез, дедукцію та індукцію. З позицій системного підходу охорона культурної та природної спадщини – взаємопов'язаний комплекс заходів, що забезпечує виявлення, дослідження, оцінку й облік пам'яток, визначення меж і режимів використання їхніх територій і зон охорони.

Виклад основного матеріалу

Ділянка пам'ятки розташована в південно-східній прибережній частині Печерського адміністративного району м. Києва на периферії загальноміського центру між Наддніпрянським шосе на сході та вул. Тимірязевською на заході (рис. 1). З півночі територію обмежують домоволодіння на вул. Мічуріна, Землянській і пров. Землянському, з півдня – залізничне шосе. Велика за площею (130 га) земельна ділянка, на якій розміщується об'єкт дослідження, належить до крайнього південного відрозу високого Наддніпрянського плато між долинами річок Дніпра і Либеді (рис. 2). Ця ділянка має найвищі абсолютні позначки 190,6 м у своїй північній частині зі значним пониженням на південь, схід і захід – до 110–105 м на півдні й до 106,6 м на сході, у районі Видубицького монастиря (рис. 3). Ділянка розташована у зсувонебезпечному районі.

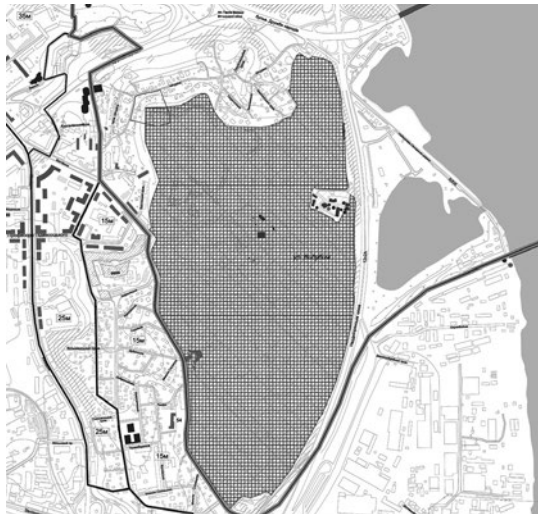

Рис. 1. Територія пам'ятки «Центральний республіканський ботанічний сад» (заштрихована) на історико-архітектурному опорному плані району Звіринця у м. Києві. Опрацювання автора

Рис. 2. Територія пам'ятки «Центральний республіканський ботанічний сад» на аерофотознімку 1943 р.

*Рис. 3. Територія пам'ятки «Центральний республіканський ботанічний сад»
з ансамблями Видубицького та Свято-Троїцького (Іонівського) монастирів.
Панорама з р. Дніпра. Фото В. Вечерського*

12

Пам'ятка садово-паркового мистецтва «Центральний республіканський ботанічний сад» міститься на території історичного урочища Звіринець, прилягаючи до історичного урочища Видубичі. Належить до місцевості, яка лежала далеко за межами Печерського містечка й була незаселеною і незабудованою до початку XIX ст. Звіринець простягається вздовж Наддніпрянського шосе, залізниці та вздовж узбережжя р. Дніпра. Орієнтовні межі з півночі на південь – між колишнім Стратегічним мостом і річкою Либідь. Прилягає до місцевостей Бусове поле, Видубичі, Лиса гора і Покіл. Звіринець охоплює східну частину Бусової гори (вулиці Соловійова, Сорочинську, провулки Звіринецький, Кленовий і Ясеновий) та кінцеві ділянки вулиць Тимірязевської, Звіринецької, Залізничного шосе.

Територія Звіринця почала забудовуватися, починаючи з 1870 р., під час спорудження залізниці Київ – Курськ і Дарницького мосту через р. Дніпро. На плані Києва 1923 р. територія Верхнього Звіринця зафіксована майже незабудованою. Відповідно до плану м. Києва 1925 р. забудова прилеглої до ділянки дослідження території складалася зі споруд житлового призначення. Розташування забудови залежало від особливостей рельєфу, будівлі вільно розташовувалися на території земельних ділянок. До того ж більшість території залишалася незабудованою.

З кінця 1930-х – початку 1940-х рр. та в повоєнні роки на території Верхнього Звіринця склалася малоповерхова забудова, яка мала садибний характер з вільним розташуванням будинків на садибних ділянках, господарськими спорудами та садами.

Після закінчення Другої світової війни місцевість почала інтенсивно забудовуватися, здебільшого переселенцями з території, яка була передана Академії наук УРСР для організації Ботанічного саду (вищезазначене питання опрацьовували з кінця 1920-х рр.). На початку 1950-х рр. тут сформувався район малоповерхової садибної забудови. Протягом 1960-х – 1970-х рр. у кварталі між вулиць

цями Звіринецькою, Буслівською, Правобережною і Соловцова сформувалася п'яти-, дев'ятиповерхова житлова забудова. У 2004–2008 рр. у кварталі між вулицями Звіринецькою, Правобережною, Новоселицькою та пров. Новоселицьким збудовано комплекс висотних житлових будинків «Тріумф» до 27 поверхів з активним силуетом, що добре проглядається з мосту ім. Є. Патона та з лівобережжя р. Дніпра. Це поклато початок хаотичній багатоповерховій і висотній забудові довкілля досліджуваної пам'ятки.

Об'єкт дослідження розташований у Центральній планувальній зоні м. Києва, в межах Центрального історичного ареалу м. Києва, визначеного Історико-архітектурним опорним планом м. Києва, розробленим у 2001 р. інститутом НДІТІАМ; межі ареалу затверджено в складі генерального плану м. Києва рішенням Київської міської ради від 28.03.2002 р. № 370/1804; правила охорони та використання історичного ареалу не затверджені. Проте відповідно до п. 7 Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 р. № 318 «збереження традиційного характеру середовища історичних ареалів, охорона і раціональне використання розташованих в їх межах нерухомих об'єктів культурної спадщини, збереження її містоформуючої ролі є пріоритетним напрямом містобудівної діяльності в межах історичних ареалів» (Сердюк та ін., 2011, с. 608).

Територія, на якій розташована пам'ятка, міститься в межах археологічного заповідника та зони охоронюваного ландшафту відповідно до рішення виконкому Київської міської Ради народних депутатів від 16.07.1979 № 920 «Про уточнення меж історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток історії та культури в м. Києві» та розпорядження Київської міської державної адміністрації від 17.05.2002 № 979 «Про внесення змін та доповнень до рішення виконкому Київської міської Ради народних депутатів від 16.07.79 № 920 “Про уточнення меж історико-культурних заповідників і зон охорони пам'яток історії та культури в м. Києві”». Ділянка пам'ятки міститься також у межах визначеного місця – «Історичного ландшафту Київських гір та долини р. Дніпра», що є пам'яткою ландшафту й історії місцевого значення, згідно з наказом Міністерства культури і туризму України від 03.02.2010 № 58/0/16-09 (Звіряка, 2015, с. 12).

Відповідно до зазначених вище розпорядчих документів прилеглі до об'єкта дослідження території містяться в таких зонах охорони пам'яток:

- з півночі, північного заходу та зі сходу прилягають території зони охоронюваного ландшафту;
- зі сходу прилягає територія Видубицького монастиря – пам'ятки архітектури та містобудування національного значення, яка є архітектурним заповідником відповідно до зазначених вище розпорядчих документів (хоча фактично це територія пам'ятки національного значення) (рис. 4);
- з південного сходу та південного заходу прилягають території, що входять до зони регулювання забудови 3-ої категорії;
- із заходу (на південний захід від вул. Bastionної) прилягає невелика ділянка зони регулювання забудови 2-ої категорії.

Рис. 4. Видубицький монастир. Вигляд з території пам'ятки
«Центральний республіканський ботанічний сад». Фото В. Вечерського

14

Крім того, із заходу до території досліджуваної пам'ятки прилягають квартали забудови між вулицями Тимірязєвською та Кіквідзе, які є територією зони регулювання забудови пам'ятки «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра». Межі й режими використання затверджено наказом Департаменту охорони культурної спадщини виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) від 18.12.2019 № 86.

Згідно з нормативно-правовими документами, дія яких поширюється на сферу охорони культурної спадщини, у межах зони регулювання забудови 2-ої категорії забороняється проведення земляних, будівельних робіт без дозволу органів охорони культурної спадщини; допускається нове будівництво зі збереженням основних прийомів, характерних для історичної забудови, традиційного історичного середовища пам'яток, водночас регламентується висота, масштаб нового будівництва, застосування будівельних матеріалів та їх характер, оздоблення фасадів споруд, їх пластика, кольорове вирішення, характер покрівель та інше архітектурно-художнє оформлення, а також передбачається благоустрій та озеленення території. У процесі проектування необхідно враховувати історико-архітектурну та містобудівну цінність кожної споруди, композиційний характер традиційного середовища. Усі проекти мають погоджувати з органами охорони культурної спадщини та Київською міською організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

У межах зони регулювання забудови 3-ої категорії забороняється проведення земляних, будівельних та інших робіт, а також господарська діяльність без погодження з державними органами охорони пам'яток. До того ж проектну документацію до розгляду її на містобудівній раді Головкивархітектури погоджують з державними органами охорони культурної спадщини та Київською міською організацією Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. У зоні регулювання забудови третьої категорії допускаються вмотивовані зміни розпланувальної структури, прокладання нових червоних ліній. Нове будівництво може здійснюватися без шкоди для наявних тут пам'яток й об'єктів культурної спадщини.

Режим зони охоронюваного ландшафту має забезпечувати охорону природного та переважно природного оточення пам'ятки. Він передбачає збереження та відтворення цінних природних і пейзажних якостей пов'язаного з пам'яткою ландшафту, ліквідацію чи візуальну нейтралізацію будівель, споруд і насаджень, що спотворюють цей ландшафт.

Заходи щодо збереження ландшафту мають забезпечувати охорону особливостей рельєфу, водоймищ, рослинності та відтворення їх історичного вигляду, збереження візуальних зв'язків пам'ятки з природним і переважно природним оточенням, що має історичну цінність, захист берегових, лукових територій від зсувів та розмиву, укріплення схилів, ярів, їх озеленення; проведення інших природоохоронних заходів.

На території зони охоронюваного ландшафту можлива господарська діяльність, якщо вона не порушує характеру ландшафту та не потребує зведення капітальних будівель і споруд. Відкриті галявини та простори лук можуть використовуватися для епізодичних масових свят і гулянь без будівництва споруд, а також як лукопарки та гідропарки з відповідними технічними заходами та впорядкуванням, що не впливають негативно на ландшафт і не змінюють його характеру. У місцях традиційної забудови можливе зведення окремих нових будівель і реконструкція наявних, які не порушують цінних природних, історичних і пейзажних якостей ландшафту, що охороняється. В об'ґрунтованих відповідним чином випадках на візуально ізольованих ділянках можливе спорудження невеликих капітальних будівель житлового та громадського призначення.

Усі земляні роботи в зоні охоронюваного ландшафту виконують з урахуванням вимог охорони наявних у ній археологічних об'єктів або можливості виявлення таких об'єктів.

Викладені вище містобудівні обмеження та обтяження мали б захистити довкілля пам'ятки від появи дисгармонійної забудови, але цього не сталося. Тож далі проаналізуємо: чому і що з цим робити.

В урбаністичному середовищі довкола пам'ятки велику роль відіграє вулична мережа. Вона сформована в новітній час і є ландшафтною з елементами регулярної та деякими озеленими територіями (поза межами Ботанічного саду). Історично сформована парцеляція та розпланувальний модуль відсутні. Основною розпланувальною віссю, яка формує прибережну зону правого берега р. Дніпра, є Набережне шосе, що має статус магістралі загальноміського значення. Транспортно-інженерна інфраструктура прилеглої до пам'ятки тери-

терії характеризується достатньою розвиненістю. Із західного боку проходять магістралі районного значення – вул. Бастионна, Тимірязєвська, Звіринецька, за нею – магістраль загальноміського значення вул. М. Бойчука (колишня Кіквідзе). З північного боку проходить магістраль загальноміського значення – бульвар Дружби народів. Цими вулицями здійснюється рух міського громадського транспорту (автобусів, тролейбусів, маршрутних таксі). На північ і на південь від території пам'ятки містяться по два транспортні вузли загальноміського значення: на півночі – на перетині вулиць Старонаводницької, Лаврської з бульваром Дружби народів і транспортна розв'язка на перетині цього бульвару з Набережним шосе при в'їзді на міст ім. Є. Патона. На південь – транспортні розв'язки на перетинах вул. Саперно-Слобідської з Набережним шосе та з вул. М. Бойчука.

Основний під'їзд і підхід до головного входу в Ботанічний сад здійснюються по вул. Бастионній. Відповідно до генерального плану Ботанічного саду авторства архітекторів А. Власова і В. Гопкала вхідна група з двома симетрично розташованими невисокими ротондальними касовими павільйонами збудована 1964 р. за проектом архітектора М. Холостенка. Їх широкі консольні покриття, круглі в плані, створюють виразний архітектурно-пластичний акцент при вході на територію круглої в плані головної площі. Від неї широка еспланада з партерною зеленню веде вниз по рельєфу до великого комплексу оранжерей, який, попри свої значні розміри й активні модерністичні архітектурні форми, не справляє помітного композиційно-видового впливу на прилеглі території, оскільки розташований у складках рельєфу. Над ним на найвищій точці рельєфу міститься комплекс споруд Свято-Троїцького Іонинського монастиря з Троїцькою церквою, яка є пам'яткою архітектури національного значення й архітектурною домінантою (рис. 3). Біля неї є невелика дзвіниця, годинникова вежа та кілька розташованих дискретно одно-, дво- і триповерхових мурованих корпусів житлового й господарського призначення, частина з яких повернута в користування монастиря, а в частині містяться структурні підрозділи Ботанічного саду як наукової установи НАН України. Один з них (корпус 27) не використовується та перебуває в аварійному стані. Із західного боку території Ботанічного саду на непарному боці вул. Тимірязєвської в улоговині рельєфу сховано одно-, двоповерхові споруди господарського подвір'я і адміністрації Ботанічного саду, що не справляють композиційно-видового впливу на довкілля.

Архітектурно-просторова композиція на прилеглих територіях загалом нерегулярна, з елементами ландшафтної, дещо хаотична. Для неї притаманний змішаний характер забудови – периметральна квартальна середньоповерхова, садибна малоповерхова, а також вільна забудова кварталів висотними будинками. У межах прилеглих з півночі й заходу кварталів міститься житлова забудова – від садибної малоповерхової до багатоквартирних п'яти-, дев'ятиповерхових будинків, підприємств торгівлі й обслуговування, сучасних офісних центрів і житлових комплексів. Останнім часом на місці старої забудови початку 1950-х – 1960-х років, переважно розташованої посеред садибних ділянок, намітилася тенденція підвищення кількості поверхів забудови (до 3–9) із влаштуванням мансард, спостерігаємо також укрупнення парцеляції внаслідок об'єднання садибних ділянок. Тут з'явилися будинки по червоній лінії забудови вулиці – більші

за масштабом, ніж це було передбачено шириною вулиці (рис. 5). Зараз у кварталі, обмеженому вулицями Звіринецькою, Правобережною, Новоселицькою та Новоселицьким провулком, містобудівною домінантою загальноміського значення є житловий комплекс «Тріумф» висотою від 14 до 27 поверхів (рис. 6). Поряд з ним на вул. Буслівській, 12 – масивний висотний 23-поверховий житловий комплекс «Бусов Хілл» (Busov Hill). Обидві будівлі є дисгармонійними об'єктами, оскільки вони присутні, візуально «нависаючи» над ансамблем Видубицького монастиря, у панорамах Київських гір, які відкриваються з мостів ім. Є. Патона, Дарницького та Південного, а також з Дніпровської набережної на лівобережжі р. Дніпра. Це один з найважливіших чинників спотворення композиційно-видового розкриття культурного ландшафту Київських гір і долини Дніпра в південній його частині. Довколишня забудова прилеглих вулиць, зокрема Буслівської та Новоселицької, зазнала подібних перетворень. Крім того, тут, неподалік від розглядуваної пам'ятки, у 1980-х роках з'явилася п'ятиповерхова та дев'яти-, чотирнадцятиповерхова житлова забудова, що частково змінило функціональне призначення цієї сельбищної території як садибної, що не знайшло адекватного виявлення в матеріалах Генерального плану м. Києва, затвердженого рішенням Київської міської ради від 28.03.2002 № 370/1804. Великий масштаб висотних будинків поєднується з дрібним масштабом садибної забудови та середньо- і багатоповерховою житловою забудовою на вул. Буслівській, Новоселицькій, Правобережній, Бастіонній, Болсуновській, що робить масив забудови довкола території пам'ятки невизначеним щодо його масштабних характеристик і потребує у перспективі відповідних архітектурно-дизайнерських рішень.

*Рис. 5. Забудова вул. Тимірязевської біля межі території пам'ятки
«Центральний республіканський ботанічний сад». Фото В. Вечерського*

18

Рис. 6. Забудова вул. Буслівської з комплексом висотних житлових будинків «Тріумф», що є дисгармонійним об'єктом у середовищі пам'ятки. Фото В. Вечерського

Поряд з досліджуваною пам'яткою міститься ще один об'єкт, який є дисгармонійним, але не за об'ємно-просторовим вирішенням, а за функцією. Це виробничий об'єкт за адресою вул. Тимірязевська, 13, розташований на земельній ділянці між південною огорожею Ботанічного саду та Залізничним шосе. Поряд з об'єктом природно-заповідного фонду національного значення такі виробничі об'єкти не допускаються, тож у перспективі слід з'ясувати питання щодо його перепрофілювання або винесення з цієї території.

Природною доміантою досліджуваної території є Звіринський пагорб з розташованими на ньому спорудами Свято-Троїцького Іонинського монастиря (рис. 3). Техногенними доміантами ландшафту є мости Дарницький та ім. Є. Патона. Архітектурними доміантами є згаданий раніше житловий комплекс «Тріумф», брутальний за архітектурним вирішенням офісний центр на вул. Болсуновській, 13–15, житлові комплекси на вулицях Болсуновській, 2 та Верхній, 3. Найважливішою містобудівною та пластичною доміантою довкілля є не декомунізована, всупереч законодавству, скульптура «Батьківщини»

матері» з мечем і радянським гербом на щиті в складі Меморіального комплексу «Національний музей історії України у Другій світовій війні». Архітектурним акцентом є п'ятибаний з дзвіницею «Храм Миру» на вул. Мічуріна, 66. Інші будівлі та споруди, що формують забудову на прилеглих територіях, відіграють роль рядової, фонові та дисгармонійної забудови.

Дисгармонійна забудова на прилеглих до пам'ятки територіях спотворює композиційно-видовий вплив як самої досліджуваної пам'ятки, так і інших пам'яток, розташованих на довкіллі. До дисгармонійних забудов належать: одна в південній пониженій частині вул. Тимірязєвської; у кварталі між вул. Тимірязєвською і пров. Тимірязєвським; житловий комплекс «Тріумф» на вул. Звіринецькій, 59; житловий комплекс «Бусов Хілл» на вул. Буслівській, 12; корпуси Інституту проблем міцності НАН України на вул. Тимірязєвській, 2; багатопверхові житлові будинки на вул. Бастионній, 15 і в кінці пров. Бастионного; офісні й житлові комплекси на вул. Болсуновській, 2, Болсуновській, 13–15, Верхній, 3; забудова з південного боку вул. Мічуріна.

Київські гори, частиною яких є Звіринецький пагорб та урочище Видубичі, являють собою велику паркову зону, до складу якої входить низка парків, розташованих уздовж р. Дніпра. На півдні, за р. Либідь і залізницею, на високому останці правобережного плато міститься об'єкт, що замикає цю низку природних територій великого історико-культурного значення. Це регіональний ландшафтний парк «Лиса гора» площею 137,1 га. Його оголошено рішенням Київської міськради від 17.02.1994 № 14. За розпорядженням Київської міської держадміністрації від 25.12.1995 № 352 урочище Лиса гора увійшло до складу території регіонального ландшафтного парку «Голосіївський» (Мовчан та ін., 2001, с. 29–31). Тут 1872 року були зведені так звані Лисогірські укріплення Нової Печерської фортеці – Лисогірський земляний форт. Дотепер збереглися вали та бастиони фортеці майже по всьому її периметру. Територія урочища Лиса гора генеральним планом міста 1986 р. була визначена як Парк ім. 1500-річчя м. Києва. Це визначне місце поєднує об'єкт природно-заповідного фонду з комплексом пам'яток культурної спадщини і має прямий композиційно-видовий зв'язок з південною частиною Ботанічного саду.

Біля підніжжя Звіринецького пагорба міститься Видубицький монастир, відомий з XI ст. Він займає улоговину поміж горами, порослими лісом. Його дуже добре видно з території Ботанічного саду, з р. Дніпра та з Видубицького озера, що лежить біля підніжжя монастиря. Сучасний вигляд ансамблю монастиря склався в середині XVIII ст. На той час були побудовані Георгіївська церква (собор), трапезна зі Спаською церквою, дзвіниця, поминальна каплиця, будинок настоятеля, а пізніше – братський корпус. Пам'яткою домонгольського часу є Михайлівський собор. Центром усього ансамблю є Георгіївська церква, яку найчастіше називають собором за її головну роль у композиції монастиря. Усі ці будівлі формують неповторний за красою та унікальний за ступенем збереженості архітектурний ансамбль, що має велику історико-культурну цінність. Серед усіх київських монастирів тільки Видубицький має такий органічний зв'язок з характерним ландшафтом і відіграє роль архітектурного акценту в ньому (рис. 7).

*Рис. 7. Пам'ятки Видубицького монастиря та забудова лівобережжя
р. Дніпра. Фото В. Вечерського*

На північ від території досліджуваної пам'ятки містяться Звіриницькі печери – пам'ятка археології національного значення (Кваша та ін., 2001, с. 255–256). Тут з 1913 р. був скит Києво-Печерської лаври, закритий у 1929 р. і відроджений у 1997 р. З 2009 р. – Архангело-Михайлівський монастир, сучасні споруди якого мають середній масштаб, неовізантійську стилістику й гармонують з ландшафтом середовищем.

Композиційно-видовий вплив самого об'єкта дослідження та об'єктів культурної спадщини, розташованих на території Ботанічного саду (Троїцька церква Свято-Троїцького Іонинського монастиря), а також пов'язаних з ним (Видубицький монастир) охоплює просторовий коридор долини р. Дніпра з включенням Набережного шосе, мостів ім. Є. Патона та Дарницького, акваторії р. Дніпра до Південного мосту, Дніпровської набережної на лівому березі. Головні видові точки розташовані в цих межах. Композиційно значущі видові осі відсутні; видові фронти – уздовж вищезгаданих трьох мостів, Набережного шосе, Дніпровської набережної; зони видимості – у вище окреслених межах, а зони формування видів – у тих самих межах з охопленням периферійних територій на високому Наддніпрянському плато.

На верхніх позначках рельєфу в північній частині території Ботанічного саду є видові майданчики з цінними краєвидами на Видубицький монастир і долину р. Дніпра, на лівобережжя. Уздовж головної прямолінійної алеї Ботанічного саду, що проходить з півночі на південь, простягаються цінні краєвиди в бік Лисої гори. З північних видових майданчиків раніше відкривалися цінні види на ансамблі двох пам'яток національного значення – Києво-Печерську лавру та Ме-

моріальний комплекс «Національний музей історії України у Другій світовій війні». Проте сьогодні внаслідок появи немасштабної екрануючої забудови вздовж горішньої частини вул. Мічуріна ці види перекрито.

Ботанічний сад і прилеглі до неї зі сходу землі й акваторія р. Дніпра входять до території пам'ятки ландшафту «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра» (наказ Міністерства культури і туризму № 58/0/0/16-10 від 03.02.2010 р.; охоронний № 2600189), а тому мають певний захист з пам'яткоохоронної точки зору. Ця ландшафтна пам'ятка охоплює Київські гори та долину р. Дніпра (від Дарницького залізничного мосту на півдні до Подільсько-Воскресенського мостового переходу на півночі). Габаритні розміри: цей культурний ландшафт займає цілісну територію, що простяглася вздовж р. Дніпра на 8,6 км з південного сходу на північний захід при максимальній ширині 3,6 км. Орієнтовна площа в зазначених вище межах 2 800 га (Звіряка, 2015, с. 12).

Відповідно до законодавства на території пам'ятки ландшафту місцевого значення передбачено:

- збереження розпланування пам'яток та об'єктів культурної спадщини, елементів історичного упорядження;
- необхідність проведення археологічних досліджень і музеєфікації археологічних об'єктів; заборону розкопування «на знесення» археологічного культурного шару; необхідність резервації нерозкопаних ділянок культурного шару як еталона на майбутнє;
- забезпечення сприятливого для пам'яток гідрологічного режиму, пожежної безпеки, захисту від динамічних навантажень та інших негативних техногенних і природних впливів;
- проведення робіт щодо реставрації і пристосування пам'яток культурної спадщини, упорядження та озеленення території за спеціальними проєктами, погодженими центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

Отже, Ботанічний сад як пам'ятка має декілька рівнів захисту, які взаємно «нашаровуються» і в комплексі мають забезпечувати абсолютну недоторканність цієї території для будь-яких деструктивних впливів. Щодо довколишніх територій ситуація неоднозначна: зі сходу й півночі прилягає територія ландшафтно-пам'ятки із заповідним режимом використання. Проте із заходу та півдня лежать урбанізовані території з нечіткими містобудівними обмеженнями й обтяженнями. Тому додатковий захист для Ботанічного саду найбільше потрібен з двох боків – західного і південного. Тут визначено додаткові зони регулювання нової забудови з досить жорсткими обмеженнями висоти.

Висновки

Усі об'єкти культурної спадщини, серед яких розташовано Центральний республіканський ботанічний сад, формують разом з ним традиційний характер середовища південної периферійної частини історичного центру Києва. Об'єкт дослідження за своєю композиційною роллю в традиційному характері середовища є ландшафтною домінантою великомасштабної пам'ятки «Культурний

ландшафт Київських гір і долини Дніпра», композиційно-видовий вплив якої поширюється на увесь простір долини р. Дніпра в межах між мостами ім. Є. Патона та Південним. Зроблено висновок про недостатність і застарілість наявного охоронного зонування на прилеглих до розглядуваної пам'ятки територіях і визначено нову концепцію охоронного зонування з додатковими зонами регулювання забудови. Їх затвердження дасть змогу актуалізувати територіально-середовищний підхід як найефективніший щодо збереження для теперішнього і прийдешніх поколінь традиційного характеру середовища Києва як історичного міста.

Список посилань

- Звіряка, А. (2015). *Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра як пам'ятка культурної спадщини* [Автореферат дисертації кандидата історичних наук, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК].
- Кваша, В., Кохно, М., Собко, В., & Майко, Т. (2001). Сад над Славутичем. *Хроніка-2000*, 41-42, 251–273.
- Мовчан, М. М., Карабаєв, Д. Т., & Лупинос, В. С. (Ред.). (2001). *Природно-заповідний фонд м. Києва*. Арктур-А.
- Сердюк, О. М., Бобровський, Т. А., & Кириленко, Л. М. (Упоряд.). (2011). *Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини*. Деснянська правда.
- Томілович, Л. (2011). Пам'ятки садово-паркового мистецтва. В В. Вечерський (Ред.), *Історико-містобудівні дослідження Києва* (с. 112–116). Фенікс.

References

- Kvasha, V., Kokhno, M., Sobko, V., & Maiko, T. (2001). Sad nad Slavutychem [Garden Above Slavutich]. *Khronika-2000*, 41-42, 251–273 [in Ukrainian].
- Movchan, M. M., Karabaiev, D. T., & Lupynos, V. S. (Eds.). (2001). *Pryrodno-zapovidnyi fond m. Kyieva* [Nature Reserve Fund of Kyiv]. Arktur-A [in Ukrainian].
- Serdiuk, O. M., Bobrovskiy, T. A., & Kyrylenko, L. M. (Comps.). (2011). *Zbirnyk normatyvno-pravovykh aktiv sfery okhorony kulturnoi spadshchyny* [Collection of Regulations on Cultural Heritage Protection]. Desnianska pravda [in Ukrainian].
- Tomilovych, L. (2011). Pamiatky sadovo-parkovoho mystetstva [Reminders of Landscape Gardening]. In V. Vecherskyi (Ed.), *Istoryko-mistobudivni doslidzhennia Kyieva* [Historical-Urban Studies of Kyiv] (pp. 112–116). Feniks [in Ukrainian].
- Zviriaka, A. (2015). *Istorychnyi landshaft Kyivskykh hir i dolyny r. Dnipra yak pamiatka kulturnoi spadshchyny* [The Historical Landscape of the Kyiv Mountains and the Dnieper Valley as a Cultural Heritage Site] [Abstract of PhD Dissertation, The Centre of Monument Research of the NAS of Ukraine and USPHCM] [in Ukrainian].

OUTSTANDING MONUMENT OF GARDEN AND PARK ART OF KYIV AND PROBLEMS OF ITS ENVIRONMENT

Viktor Vecherskyi

PhD in Architecture; e-mail: vechersky.v@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5221-3556

Institute for Cultural Heritage, Kyiv, Ukraine

Abstract

The purpose of the article is to analyze the monument and expert assessment of the monument of garden and park art Central Republican Botanical Garden (1 Timiriazievskia Street, Kyiv) and its urban environment, which is rapidly evolving, threatening this monument naturally of the reserved fund and cultural heritage sites located on its territory, which requires the development of the protection zoning concept in the areas adjacent to the monument in order to preserve this unique cultural and natural heritage. **The research methodology** is based on the use of general scientific and special methods, including the historical method in a systematic approach, when the set of monuments connected by a common area, as well as the surrounding environment as an object of study is considered in development, as well as the comparative method, analysis and synthesis, deduction and induction. **The scientific novelty of the research** is that for the first time a comprehensive analysis of this monument of park and garden art as an object not only of nature reserves, but also immovable cultural heritage type 'landmark', articulated problems caused by rapid and chaotic development urban environment around this monument, and also proposed a conceptual approach to the protective zoning of areas around the monument. **Conclusions.** All cultural heritage sites, including the Central Republican Botanical Garden as an object of study, form the traditional nature of the environment of the southern periphery of the historic centre of Kyiv. The object of study for its compositional role in the traditional nature of the environment is the landscape dominant of the large-scale monument 'Cultural Landscape of the Kyiv Mountains and the Dnieper River Valley', the compositional and species influence of which extends to the entire Dnieper Valley between the E. Paton and the South bridges. With this in mind, a conclusion was made about the insufficiency and obsolescence of the existing protection zoning in the areas adjacent to the monument in question, and a new concept of protection zoning with additional development control zones was defined. Their approval will allow actualizing the territorial-environmental approach as the most effective in preserving the traditional Kyiv character of the environment for the present and future generations.

Keywords: monuments; garden and park art; Botanical Garden; traditional nature of the environment; security zoning of territories; city of Kyiv

ВЫДАЮЩИЙСЯ ПАМЯТНИК САДОВО-ПАРКОВОГО ИСКУССТВА КИЕВА И ПРОБЛЕМЫ ЕГО СРЕДЫ

Виктор Вечерский

Кандидат архитектуры; e-mail: vechersky.v@gmail.com; ORCID: 0000-0002-5221-3556
Институт культурного наследия, Киев, Украина

Аннотация

Цель исследования заключается в памятниковедческом анализе и экспертной оценке памятника садово-паркового искусства «Центральный республиканский ботанический сад» (ул. Тимирязевская, 1 в г. Киеве) и его градостроительной среды, которая быстро эволюционирует, угрожая указанному памятнику природно-заповедного фонда и расположенным на его территории выдающимся памятникам культурного наследия, что требует проработки концепции охранного зонирования на прилегающих к памятнику территориях для сохранения данного уникального культурного и природного наследия.

Методы исследования базируются на использовании общенаучных и специальных методов, в частности исторического метода при системном подходе, когда совокупность памятников, объединенных общей территорией, а также прилегающая к ним среда как объект изучения рассматривается в развитии, а также сравнительного метода, анализа и синтеза, дедукции и индукции. **Научная новизна исследования** заключается в том, что впервые комплексно проанализирован указанный памятник садово-паркового искусства как объект не только природно-заповедного фонда, но и недвижимого культурного наследия по типу «выдающееся место», артикулированы проблемы, порожденные быстрым и хаотичным развитием урбанизированной среды вокруг данного памятника, а также предложен концептуальный подход к охранному зонированию территорий вокруг указанного памятника. **Выводы.** Все объекты культурного наследия, среди которых расположен Центральный республиканский ботанический сад как объект исследования, формируют традиционный характер среды южной периферийной части исторического центра Киева. Объект исследования по своей композиционной роли в традиционном характере среды является ландшафтной доминантой крупномасштабного памятника «Культурный ландшафт Киевских гор и долины Днепра», композиционно-видовое влияние которой распространяется на всё пространство долины р. Днепр в пределах между мостами им. Е. Патона и Южным. Сделан вывод о недостаточности и устарелости существующего охранного зонирования на прилегающих к рассматриваемому памятнику территориях, определена новая концепция охранного зонирования с дополнительными зонами регулирования застройки. Их утверждение позволит актуализировать территориально-средовой подход как самый эффективный по сохранению для настоящего и будущих поколений традиционного характера среды Киева.

Ключевые слова: памятники; садово-парковое искусство; ботанический сад; традиционный характер среды; охранное зонирование территорий; город Киев

DOI: 10.31866/2617-7943.4.1-2.2021.249024

УДК 069:[378.6:355]:340.13(477)

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО МУЗЕЮ (МУЗЕЙНОГО УТВОРЕННЯ) ПРИ ВІЙСЬКОВОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Віра Коткова^{1а}, Інна Прохацька^{2а}¹ Молодший науковий співробітник;

e-mail: postoronnim.vk@gmail.com; ORCID: 0000-0001-6352-2488

² Молодший науковий співробітник;

e-mail: prokhatska.i@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2472-8293

^а Національний музей народної архітектури та побуту України, Київ, Україна

Анотація

Мета статті – систематизувати й упорядкувати чинне законодавство для спрощення алгоритму збору та складання пакета документів з метою створення та реєстрації музею (музейного утворення) при військовому навчальному закладі. **Наукова новизна** полягає в тому, що зроблена спроба систематизувати та впорядкувати процес формування музейного утворення, а також узгодити й узагальнити чинні законодавчі вимоги до цього процесу. **Висновки.** Дослідження законодавства та нормативно-правової бази щодо створення, функціонування й обліку музеїв при військових закладах освіти показало складну та запутану систему нормативно-правових актів, які часто вимагають дублювання певних дій, а іноді є несумісними, що ускладнює процедуру створення музею при військовому навчальному закладі. Систематизація нормативних вимог, структурування їх у порядку виконання, а також класифікація та інвентаризація безпосередньо предметів колекції вимагають наявності спеціаліста з відповідними професійними навичками, хистом і мотивацією, інакше збірка залишається в статусі складу.

Ключові слова: музей; музейне утворення; військовий навчальний заклад; створення; запуск; процедура

Вступ

Процес створення та функціонування музею чи музейного утворення при військовому навчальному закладі має свою специфіку та відрізняється як від процедури створення музею при закладах освіти системи Міністерства освіти і науки України, так і від процедури створення військових музеїв. Здебільшого організація роботи музею чи музейного утворення при військовому навчальному закладі подібна до роботи самостійного музею, бо, незважаючи на специфіку підпорядкування та звітності, порядку доступу до музею та музейних предме-

тів, музей (кімната) бойових традицій – це підрозділ, створений у спеціально відведеному й обладнаному приміщенні у військовому навчальному закладі, призначений для збирання, вивчення, збереження, використання та публічного представлення музейних предметів і музейних колекцій, популяризації історії збройних формувань, бойового шляху військової частини (корабля), героїки сьогодення (Міністерство оборони України, 2018).

Мета статті – систематизувати й упорядкувати чинне законодавство для спрощення алгоритму збору та складання пакета документів з метою створення та реєстрації музею (музейного утворення) при військовому навчальному закладі.

На сьогодні в Україні налічується 18 військових навчальних закладів, які входять до структури Міністерства оборони України, а відтак готують еліту Збройних сил України. На базі кожного з цих закладів освіти є збірка предметів і матеріалів, які мають безпосередній зв'язок з історією самого закладу, розвитком збройних сил та історією України в цілому. Постає важливе питання відповідного оформлення документів щодо супроводу таких збірок, формування кімнат історії та слави військового навчального закладу як музею чи музейного утворення, запровадження відповідного обліку предметів і матеріалів, створення необхідних умов зберігання та забезпечення статистичного звітування, що й зумовлює актуальність обраної теми.

Аналіз попередніх досліджень

26

У процесі роботи досліджено етапи формування музейного утворення при військовому навчальному закладі під час участі в підготовці та систематизації пакета документів для створення та впорядкування Музею-кімнати історії Київського військового ліцею імені Івана Богуна. У статті зроблена спроба систематизувати та впорядкувати процес формування музейного утворення, а також узгодити й узагальнити чинні законодавчі вимоги до цього процесу.

У своїй діяльності музей (музейне утворення) при військовому навчальному закладі керується документами, які регулюють взаємовідносини в музейній галузі, зокрема Законом України «Про культуру» (Верховна Рада України, 2010); Законом України «Про охорону культурної спадщини» (Верховна Рада України, 2000); Законом України «Про музеї та музейну справу» (Верховна Рада України, 1995); постановою Кабінету Міністрів України від 20.07.2000 № 1147 «Про затвердження Положення про Музейний фонд України» (Кабінет Міністрів України, 2000); нормативно-правовими документами Мінкультури України з питань діяльності музеїв (Міністерство культури і мистецтв України, 1998, 2001; Міністерство культури України, 2016а, 2016б).

Водночас, як організація, що входить у структуру Збройних сил України та підпорядковується Міністерству оборони України, музей при військовому навчальному закладі керується нормативно-правовими документами Міністерства оборони України; Положенням про організацію діяльності військових музеїв, музеїв (кімнат) бойових традицій у Збройних Силах України, затвердженого наказом Міністерства оборони України від 17.07.2018 № 343 (Міністерство оборони України, 2018); Інструкцією з організації діяльності військових музеїв,

музеїв (кімнат) бойових традицій у Збройних Силах України, затвердженою наказом Міноборони України від 10.07.2019 № 374 (Міністерство оборони України, 2019).

Крім того, як окрема структурна одиниця, музей (музейне утворення) при військовому навчальному закладі керується нормативно-правовими актами цивільного, трудового та господарського права, які регулюють взаємини зі співробітниками музею, постачальниками послуг, дарувальниками чи продавцями предметів музейного значення, а також з контролюючими органами державної влади (Верховна Рада України, 2003а, 2003б; Верховна Рада УРСР, 1971; Міністерство фінансів України, 1999, 2014). Зважаючи на специфічні вимоги до забезпечення умов зберігання, пожежної охорони та режиму доступу, музеї (музейні утворення) при військових навчальних закладах керуються вимогами, інструкціями й правилами Міністерства внутрішніх справ України (Міністерство внутрішніх справ України & Міністерство культури і мистецтв України, 2004; Міністерство внутрішніх справ України, 1988, 2014).

Виклад основного матеріалу

Перед початком створення музею важливо визначитися з профілем музею (музейного утворення), з принципами функціонування, напрямками наукових досліджень і музейної діяльності, завданнями.

При Збройних силах України можуть бути створені музеї таких профілів: історичні, науково-технічні, літературні, художні, архітектурні тощо. Якщо ми говоримо про музеї при військових навчальних закладах, то найчастіше це кімнати бойових традицій чи слави, відповідно історично-військового спрямування.

Створюють музей з дотриманням принципів доцільності, актуальності, зацікавленості, що зазвичай є результатом цілеспрямованої, систематичної, творчої, пошуково-дослідницької, фондової, експозиційної, методичної, культурологічної та освітньої роботи (Міністерство фінансів України, 1999).

Діяльність музеїв (кімнат) бойових традицій (музейних утворень) при військових навчальних закладах ведеться на основі історичної науки та музеєзнавства, дослідження пам'яток військової історії й культури та є складовою військово-історичної і виховної роботи в Збройних силах України. Останні покликані на основі військової історії та військових традицій українського народу надавати активну допомогу командирам, їхнім заступникам з морально-психологічного забезпечення в мобілізації особового складу на сумлінне виконання завдань бойової підготовки, постійну готовність до збройного захисту держави, сприяти розвиткові музейної справи та військово-історичної науки.

Основними напрямками музейної діяльності є: науково-дослідна, культурологічна діяльність, комплектування музейних зібрань, експозиційна, фондова, видавнича, реставраційна, виставкова, пам'яткоохоронна робота, а також діяльність, пов'язана з науковою атрибуцією, експертизою, класифікацією, оцінкою предметів, які можуть бути визначеними як культурні цінності.

Основними завданнями музеїв (кімнат) бойових традицій (музейних утворень) при військових навчальних закладах є:

- виявлення й збір предметів музейного значення з метою постійного поповнення музейних зібрань, усебічне дослідження їх наукової та історичної цінності;
- цілеспрямоване й об'єктивне відображення в експозиції військово-історичних і соціальних процесів, подій та явищ;
- створення умов, які забезпечують повне збереження музейних цінностей;
- активне сприяння бойовій підготовці, науковій, навчально-педагогічній, виробничій та іншій діяльності особового складу Збройних сил України через проведення культурологічної роботи та заходів з військово-патріотичного виховання;
- проведення науково-дослідної роботи з метою вивчення військово-історичних процесів (Міністерство оборони України, 2018).

Рішення про створення штатного музею (музейного утворення) при військових навчальних закладах ухвалює Міністр оборони України за поданнями відповідних командирів (начальників) навчальних закладів, узгодженими з Департаментом військової освіти, науки, соціальної та гуманітарної політики Міністерства оборони України (Міністерство оборони України, 2018).

Подання про створення штатного музею (музейного утворення) при військовому закладі освіти із зазначенням мети видає начальник військового навчального закладу в тому разі, якщо є підстави та відповідна ініціатива педагогічного колективу та/або керівника військового навчального закладу, а також наявні:

- фонд музейних предметів, зібраних і зареєстрованих в *інвентарній книзі* оригінальних пам'яток історії, культури, природи, на основі яких буде побудована експозиція певного профілю;
- приміщення (окреме, ізольоване) й обладнання, що забезпечують збереження, вивчення та експонування музейних колекцій;
- засоби охорони та пожежної сигналізації (Міністерство внутрішніх справ України, 2004, 2014; Міністерство фінансів України, 1999, 2014).

Створення штатного музею має декілька переваг, які дають змогу закладу освіти отримувати додаткове фінансування діяльності музею, створювати відповідні штатні одиниці завідувача, головного зберігача, наукових співробітників, обґрунтовувати виділення окремого приміщення, створювати умови для забезпечення належного зберігання предметів збірки, упорядковувати облік предметів колекції.

Музей (музейне утворення) при військовому навчальному закладі вважають створеним, якщо є:

- положення про музей;
- фонд музейних предметів, зібраних і зареєстрованих в *інвентарній книзі* оригінальних пам'яток історії, культури, природи, на основі яких побудована експозиція певного профілю;
- приміщення (окреме, ізольоване) й обладнання, що забезпечують збереження, вивчення та експонування музейних колекцій;
- тематико-експозиційний план музею;
- експозиції, які відповідають за змістом та оформленням сучасним вимогам;
- засоби охорони та пожежної сигналізації;
- фінансування та кадри для належного функціонування;
- розклад роботи музею (Міністерство культури і мистецтв України, 2001).

Власне положення про музей (музейне утворення) створюють на основі Положенням про організацію діяльності військових музеїв, музеїв (кімнат) бойових традицій у Збройних Силах України, затвердженого наказом Мініоборони України від 17.07.2018 № 343 (Міністерство оборони України, 2018).

Власне положення є важливим документом, яким музей (музейне утворення) буде керуватись у процесі роботи, а тому його підготовка потребує уважного підходу.

У положенні військового музею (музейного утворення) зазначають:

- назву військового музею (музейного утворення), його статус, права й обов'язки засновника;
- організаційну структуру, основні завдання та напрями діяльності з урахуванням призначення й умов дислокації;
- джерела надходження коштів та їх використання, склад майна військового музею (музейного утворення), порядок його реорганізації і ліквідації, умови для збереження музейного зібрання в разі ліквідації військового музею (музейного утворення);
- інші умови діяльності військового музею (музейного утворення).

Положення (у 2-х примірниках) має затвердити начальник військового навчального закладу.

На основі фонду музейних предметів розробляють наукову концепцію музею (музейного утворення), створюють тематико-експозиційний план і будують експозицію.

Як бачимо, навіть за наявності зібрання або вже оформленої експозиції, як у Музеї-кімнаті історії Київського військового ліцею імені Івана Богуна, створенням й оформленням музею має займатися людина, яка володіє відповідними професійними знаннями та навичками саме у музейній сфері.

Перед відкриттям комісія з приймання музеїв, створена при Міністерстві оборони України, має провести огляд. До складу такої комісії залучаються представники органу морально-психологічного забезпечення, штабу, режимно-секретного органу, начальник і працівники музею, фахівці з озброєння та ін. Комісія зобов'язана провести ретельну перевірку всіх матеріалів перед відкриттям експозиції з метою недопущення витоку інформації з обмеженим доступом і скласти акт приймання. Акт приймання музею (музейного утворення) складається в трьох примірниках, що затверджує начальник військового навчального закладу, у підпорядкуванні якого перебуває музей (Міністерство оборони України, 2018).

Акт приймання заповнює комісія відповідно до таких рекомендацій:

1. У пункті «Назва музею» подаємо повне найменування, наприклад: музейне утворення «Музей-кімната бойових традицій» при Київському військовому ліцеї імені Івана Богуна.

2. Профіль музею (музейного утворення) визначається відповідно до складу фондів, тематичної спрямованості експозиції та методів роботи. Наприклад, історичний.

3. У п. 3 подаємо адресу і контактний телефон військового навчального закладу із зазначенням поштового індексу та телефонного коду регіону.

4. Засновником музею (музейного утворення) може бути окрема особа, зокрема начальник, або військовий навчальний заклад.

5. У п. 5 вказуємо дату заснування музею (музейного утворення) і номер рішення Міністерства оборони України, що засвідчує створення музею (музейного утворення).

6. Подаємо дані про керівника музею (музейного утворення), обов'язково вказуємо стаж роботи в музеї.

7. Методичне керівництво здійснює Національний військово-історичний музей України та головні військові музеї видів Збройних сил України, окремого роду військ (сил).

8. У цьому пункті подаємо опис музейного приміщення як окремої будівлі або кімнати (однієї чи декількох), фондосховища (якщо таке є); загальну площу у квадратних метрах й окремо кожної кімнати; характеризуємо технічний стан приміщення.

9. У пункті «Фонди музею» окремо вказуємо загальну кількість експонатів згідно з інвентарною книгою; далі зазначаємо кількість музейних предметів, що входять до Державного реєстру національного культурного надбання (якщо такі є), а також кількість музейних предметів основного фонду. Вказуємо також наявність чи відсутність секретних матеріалів і режим доступу до них.

10. Зазначаємо наявність інвентарної книги, чи повні та якісні записи в ній, чи немає порушень щодо її ведення.

11. Робимо записи про забезпечення належних умов зберігання оригінальних матеріалів у експозиції (у сховищі), зокрема щодо ступеня захисту їх від забруднення, вологості, вицвітання, механічних пошкоджень, крадіжок (наявність герметичних вітрин, відповідного зашторення та захисних ґратів на вікнах, дотримання постійного температурного режиму, забезпечення протипожежних заходів, проведення вологого прибирання тощо).

12. Характеризуючи розділи музейної експозиції, подаємо назви кожного з них; ці назви мають бути чіткими та логічними; далі вказуємо дату останньої реекспозиції (оновлення, переоформлення) розділу й кількість експонатів основного фонду.

13. Вказуємо рівень художнього оформлення експозиції. Комісія зазначає, чи потребує вона переоформлення.

14. Пункт передбачає дані про наявність у музеї (музейному утворенні) спеціального світло-, звукотехнічного, проєкційного, телевізійного обладнання, аудіо-візуальних засобів, комп'ютерів, фото- чи відеотехніки, засобів поліграфії.

15. Зазначаємо наявність основної необхідної документації музею (музейного утворення): положення про музей (музейне утворення), інвентарної книги, книг обліку відвідувачів, проведення екскурсій, масових заходів, плану роботи тощо.

16. Подаємо кількісний і персональний склад рад музею, відповідальних за роботу основних секторів музею (музейного утворення).

17. У пункті «Режим роботи музею» вказуємо дні та години роботи (часовий проміжок, наприклад: 11.00-15.00) і вихідні дні.

18. Комісія робить висновок про музей (музейне утворення) і вносить відповідні рекомендації: чи потребує музейна експозиція переоформлення, чи є зауваження

щодо ведення документації; чи відповідає цей музей вимогам Положення про організацію діяльності військових музеїв, музеїв (кімнат) бойових традицій у Збройних Силах України, а також чи не допущений витік інформації з обмеженим доступом.

Музей (музейне утворення) при військовому навчальному закладі стає окремою штатною структурою при закладі освіти, яка матиме свого керівника, установчі документи (положення) і поточну документацію (інвентарну книгу, книгу обліку проведення екскурсій, навчальних занять, масових заходів, акти приймання-передачі експонатів, плани роботи тощо). На момент відкриття музею (музейного утворення) мають бути наявні такі документи:

- копія Рішення про створення музею Міністерства оборони України або копія Рішення про створення музейного утворення командира (начальника) військового навчального закладу;
- акт приймання музею (музейного утворення), підписаний членами комісії та затверджений командиром (начальником), у підпорядкуванні якого перебуває музей;
- копія наказу про відкриття музею (музейного утворення) командира (начальника), у підпорядкуванні якого перебуває музей;
- наукова концепція музею (музейного утворення);
- тематико-експозиційний план;
- доповнення до тематико-експозиційного плану;
- книга надходжень основного фонду;
- книга надходжень науково-допоміжного фонду;
- інша фондово-облікова документація;
- історична довідка музею (музейного утворення);
- паспорт музею;
- плани роботи музею (музейного утворення);
- документи, які розробляють і ведуть відділи (служби) музею (музейного утворення) та його дорадчих органів (Міністерство оборони України, 2018).

За рішенням командира (начальника), у підпорядкуванні якого перебуває музей (музейне утворення), може також бути заведена книга почесних відвідувачів і книга відгуків.

Після отримання Рішення про створення музею від Міністерства оборони України та за наявності всіх необхідних документів, за умови виконання всіх передумов начальник військового навчального закладу, у підпорядкуванні якого перебуває музей (музейне утворення), видає наказ про відкриття музею. Після виходу наказу керівник військового навчального закладу ознайомлює працівників зі змістом документа.

Безпосередню діяльність музею (музейного утворення) організовує керівник музею, який у межах своїх функціональних обов'язків забезпечує виконання вимог Конституції України, законів України та інших нормативно-правових актів.

Згідно з Положенням про організацію діяльності військових музеїв, музеїв (кімнат) бойових традицій у Збройних Силах України державна реєстрація військових музеїв здійснюється відповідно до законодавства (Міністерство оборони України, 2018).

Музейні утворення, що перебувають у складі військових навчальних закладів, які належать до сфери управління Міністерства оборони України, державній ре-

естрації не підлягають. Порядок обліку визначає Головне управління морально-психологічного забезпечення Збройних сил України.

У разі ліквідації військового навчального закладу, при якому діє музейне утворення, а також музею командири (начальники) за погодженням з Департаментом військової освіти, науки, соціальної та гуманітарної політики Міністерства оборони України передають зібрання, колекції та окремі музейні предмети до Національного військово-історичного музею України.

Висновки

Процедура створення та реєстрації музею (кімнати бойових традицій) нині є складною, бюрократизованою і заплутаною. Розібратися у масиві документів, які потрібно мати для започаткування роботи музею при військовому навчальному закладі, може тільки досвідчений працівник. Окрім того, музеї при військових навчальних закладах мають одночасно керуватися несумісними або повторюваними директивами щонайменше трьох різних міністерств, а в деяких питаннях реєстрації та обліку такого типу музеїв взагалі наявні незаповнені жодними нормативно-правовими актами законодавчі прогалини. Перед створенням безпосередньо штатної одиниці «музею» має бути проведена робота з вивчення, інвентаризації, атрибуції, систематизації наявної збірки, розроблена концепція та ТЕП, але в жодних документах не пояснено, хто і на яких засадах має виконувати таку важливу й вузькопрофільну роботу в межах військового навчального закладу. У таких умовах військові заклади зазвичай залишають предмети з колекцій, які в них є, у стані складів і клубів, бо процес ведення документації й обліку занадто складний.

Список посилань

- Верховна Рада України. (1995, 29 червня). *Закон України "Про музеї та музейну справу"* (№ 249/95-ВР). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-вр#Text>
- Верховна Рада України. (2000, 8 червня). *Закон України "Про охорону культурної спадщини"* (№ 1805-III). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>
- Верховна Рада України. (2003а, 16 січня). *Господарський кодекс України* (№ 436-IV). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>
- Верховна Рада України. (2003б, 16 січня). *Цивільний кодекс України* (№ 435-IV). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
- Верховна Рада України. (2010, 14 грудня). *Закон України "Про культуру"* (№ 2778-VI). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>
- Верховна Рада УРСР. (1971, 10 грудня). *Кодекс законів про Працю України* (№ 322-VIII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>
- Кабінет міністрів України. (2000, 20 липня). *Постанова "Про затвердження Положення про Музейний фонд України"* (№ 1147). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2000-%D0%BF#Text>
- Міністерство внутрішніх справ України, & Міністерство культури і мистецтв України. (2004, 30 липня). *Наказ "Про затвердження Інструкції з організації охорони*

державних музеїв, історико-культурних заповідників, інших важливих об'єктів культури підрозділами Державної служби охорони при Міністерстві внутрішніх справ України" (№ 846/489). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1033-04#Text>

- Міністерство внутрішніх справ України. (1998, 21 серпня). *Наказ "Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів"* (№ 622). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98#Text>
- Міністерство внутрішніх справ України. (2014, 30 грудня). *Наказ "Про затвердження Правил пожежної безпеки в Україні"* (№ 1417). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0252-15#Text>
- Міністерство культури і мистецтв України. (1998, 13 липня). *Наказ "Про затвердження Інструкції про порядок визначення оціночної та страхової вартості пам'яток Музейного фонду України"* (№ 325). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0496-98#Text>
- Міністерство культури і мистецтв України. (2001, 25 жовтня). *Наказ "Про затвердження Порядку занесення унікальних пам'яток Музейного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання"* (№ 653). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0144-02#Text>
- Міністерство культури України. (2016а, 21 липня). *Наказ "Про затвердження Інструкції з музейного обліку, зберігання та використання пам'яток державної частини музейного фонду України"* (№ 580). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16#Text>
- Міністерство культури України. (2016b, 9 вересня). *Наказ "Про затвердження Порядку обліку музейних предметів в електронній формі"* (№ 784). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1478-16#Text>
- Міністерство оборони України. (2018, 17 липня). *Наказ "Про затвердження Положення про організацію діяльності військових музеїв, музеїв (кімнат) бойових традицій у Збройних Силах України"* (№ 343). <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0343322-18#Text>
- Міністерство оборони України. (2019, 10 липня). *Наказ "Про затвердження Інструкції з організації діяльності військових музеїв, музеїв (кімнат) бойових традицій у Збройних Силах України"* (№ 374). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0864-19#Text>
- Міністерство фінансів України. (1999, 20 жовтня). *Наказ "Про затвердження Інструкції про здійснення державного експертно-пробірного контролю за якістю ювелірних та побутових виробів з дорогоцінних металів"* (№ 244). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0874-99#Text>
- Міністерство фінансів України. (2014, 2 вересня). *Наказ "Про затвердження Положення про інвентаризацію активів та зобов'язань"* (№ 879). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1365-14#Text>

References

- Cabinet of Ministers of Ukraine. (2000, July 20). *Postanova "Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Muzeinyi fond Ukrainy"* [Resolution "On Approval of the Regulations on the Museum Fund of Ukraine"] (№ 1147). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2000-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
- Ministry of Culture and Arts of Ukraine. (1998, July 13). *Nakaz "Pro zatverdzhennia Instruksii pro poriadok vyznachennia otsinochnoi ta strakhovoi vartosti pamiatok Muzeinoho fondu Ukrainy"* [Order "On Approval of the Instruction on the Procedure for Determining the Appraisal and Insurance Value of Monuments of the Museum Fund of Ukraine"] (№ 325). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0496-98#Text> [in Ukrainian].
- Ministry of Culture and Arts of Ukraine. (2001, October 25). *Nakaz "Pro zatverdzhennia Poriadku zanesennia unikalnykh pamiatok Muzeinoho fondu Ukrainy do Derzhavnoho reiestru natsionalnoho kulturnoho nadbannia"* [Order "On Approval of the Procedure for Entering Unique Monuments of the Museum Fund of Ukraine in the State Register of National Cultural Heritage"] (№ 653). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0144-02#Text> [in Ukrainian].
- Ministry of Culture of Ukraine. (2016, July 21). *Nakaz "Pro zatverdzhennia Instruksii z muzeinoho obliku, zberihannia ta vykorystannia pam'iatok derzhavnoi chastyny muzeinoho fondu Ukrainy"* [Order "On Approval of the Instruction on Museum Accounting, Storage and Use of Monuments of the State Part of the Museum Fund of Ukraine"] (№ 580). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16#Text> [in Ukrainian].
- Ministry of Culture of Ukraine. (2016, September 9). *Nakaz "Pro zatverdzhennia Poriadku obliku muzeinykh predmetiv v elektronni formi"* [Order "On Approval of the Procedure for Registration of Museum Objects in Electronic Form"] (№ 784). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1478-16#Text> [in Ukrainian].
- Ministry of Defence of Ukraine. (2018, July 17). *Nakaz "Pro zatverdzhennia Polozhennia pro orhanizatsiiu diialnosti viiskovykh muzeiv, muzeiv (kimnat) boiovykh tradytsii u Zbroinykh Sylakh Ukrainy"* [Order "On Approval of the Regulations on the Organization of Military Museums, Museums (Rooms) of Military Traditions in the Armed Forces of Ukraine"] (№ 343). <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0343322-18#Text> [in Ukrainian].
- Ministry of Defence of Ukraine. (2019, July 10). *Nakaz "Pro zatverdzhennia Polozhennia pro orhanizatsiiu diialnosti viiskovykh muzeiv, muzeiv (kimnat) boiovykh tradytsii u Zbroinykh Sylakh Ukrainy"* [Order "On Approval of the Instruction on the Organization of Military Museums, Museums (Rooms) of Military Traditions in the Armed Forces of Ukraine"] (№ 374). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0864-19#Text> [in Ukrainian].
- Ministry of Finance of Ukraine. (1999, October 20). *Nakaz "Pro zatverdzhennia Instruksii pro zdiisnennia derzhavnoho ekspertno-probirnoho kontroliu za yakistiu yuvelirnykh ta pobutovykh vyrobiv z dorohotsinnykh metaliv"* [Order "On Approval of the Instruction on the Implementation of the State Expert-Test Control Over the Quality of Jewelry and Household Products Made of precious Metals"] (№ 244). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0874-99#Text> [in Ukrainian].
- Ministry of Finance of Ukraine. (2014, September 2). *Nakaz "Pro zatverdzhennia Polozhennia pro inventaryzatsiiu aktyviv ta zoboviazan"* [Order "On Approval of the Regulations on Inventory of Assets and Liabilities"] (№ 879). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1365-14#Text> [in Ukrainian].

- Ministry of Internal Affairs of Ukraine, & Ministry of Culture and Arts of Ukraine. (2004, July 30). *Nakaz "Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii okhorony derzhavnykh muzeiv, istoryko-kulturnykh zapovidnykiv, inshykh vazhlyvykh obektiv kultury pidrozdilamy Derzhavnoi sluzhby okhorony pry Ministerstvi vnutrishnikh sprav Ukrainy"* [Order "On Approval of the Instruction on the Organization of Protection of State Museums, Historical and Cultural Reserves, other Important Cultural Objects by Units of the State Security Service under the Ministry of Internal Affairs of Ukraine"] (№ 846/489). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1033-04#Text> [in Ukrainian].
- Ministry of Internal Affairs of Ukraine. (1998, August 21). *Nakaz "Pro zatverdzhennia Instruksii pro poriadok vyhotovlennia, prydbannia, zberihannia, obliku, perevezennia ta vykorystannia vohnepalnoi, pnevmatychnoi, kholodnoi i okholoshchenoi zbroi, prystroiv vitchyznianoho vyrobnytstva dlia vidstrilu patroniv, sporiadzhenykh humovymy chy analogichnymy za svoimy vlastyvostiamy metalnymy snariadamy nesmertelnoi dii, ta patroniv do nykh, a takozh boieprypasiv do zbroi, osnovnykh chastyn zbroi ta vybukhovyykh materialiv"* [Order "On Approval of the Instruction on the Procedure for Manufacture, Purchase, Storage, Accounting, Transportation and Use of Firearms, Pneumatics, Cold and Cold Weapons, Devices of Domestic Production for Shooting Ammunition Equipped with Rubber or Similar Properties, Non-Lethal Metal Shells, and Ammunition, as Well as Ammunition for Weapons, Main Parts of Weapons and Explosives"] (№ 622). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98#Text> [in Ukrainian].
- Ministry of Internal Affairs of Ukraine. (2014, December 30). *Nakaz "Pro zatverdzhennia Pravyi pozhezhnoi bezpeky v Ukraini"* [Order "On Approval of the Rules of Fire Safety in Ukraine"] (№ 1417). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0252-15#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of the USSR. (1971, December 10). *The Labor Code of Ukraine* (№ 322-VIII). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. (1995, June 29). *Law of Ukraine "On Museums and Museum Business"* (№ 249/95-VR). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-vr#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2000, June 8). *Law of Ukraine "On Protection of Cultural Heritage"* (№ 1805-III). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2003, January 16). *The Civil Code of Ukraine* (№ 435-IV). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2003, January 16). *The Commercial Code of Ukraine* (№ 436-IV). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2010, December 14). *Law of Ukraine "On Culture"* (№ 2778-VI). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> [in Ukrainian].

GENERAL PRINCIPLES OF A MUSEUM (MUSEUM FORMATION) ESTABLISHMENT AT A MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTION

Vira Kotkova^{1a}, Inna Prokhatska^{2a}

¹ Junior Research Fellow;

e-mail: postoronnim.vk@gmail.com; ORCID: 0000-0001-6352-2488

² Junior Research Fellow;

e-mail: prokhatska.i@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2472-8293

^a National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract

The purpose of the article is to systematize and streamline the current legislation to simplify the algorithm for collecting and compiling a package of documents in order to establish and register a museum (museum formation) at a military educational institution. **The scientific novelty** lies in the fact that an attempt has been made to systematize and streamline the process of forming museum formation, as well as to harmonize and generalize the current legislative requirements for this process. **Conclusions.** A study of the legislation and regulatory framework for the establishment, operation and registration of museums at military educational institutions showed a complex and confusing system of regulatory legal acts, often requiring duplication of certain actions, and sometimes mutually exclusive, which complicates the procedure for creating a museum at a military educational institution. Systematization of regulatory requirements, structuring them in the order of implementation, as well as the classification and inventory of the collection items directly requires a specialist with the appropriate professional skills, abilities and motivation, otherwise, the assembly remains in the status of a storage.

Keywords: museum; museum education; military educational institution; creation; start-up; procedure

ОБЩИЕ ПРИНЦИПЫ СОЗДАНИЯ ВОЕННОГО МУЗЕЯ (МУЗЕЙНОГО ОБРАЗОВАНИЯ) ПРИ ВОЕННОМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

Вера Коткова^{1а}, Инна Прохачкая^{2а}

¹ Младший научный сотрудник;

e-mail: postoronnim.vk@gmail.com; ORCID: 0000-0001-6352-2488

² Младший научный сотрудник;

e-mail: prokhatska.i@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2472-8293

^а Национальный музей народной архитектуры и быта Украины, Киев, Украина

Аннотация

Цель статьи – систематизировать и упорядочить действующее законодательство для упрощения алгоритма сбора и составления пакета документов с целью создания и регистрации музея (музейного образования) при военном учебном заведении. **Научная новизна** заключается в том, что предпринята попытка систематизировать и упорядочить процесс формирования музейного образования, а также согласовать и обобщить действующие законодательные требования к данному процессу. **Выводы.** Исследование законодательства и нормативно-правовой базы по созданию, функционированию и учету музеев при военных учебных заведениях показало сложную и запутанную систему нормативно-правовых актов, часто требующих дублирования определенных действий, а иногда взаимоисключающих, что усложняет процедуру создания музея при военном учебном заведении. Систематизация нормативных требований, структурирование их в порядке выполнения, а также классификация и инвентаризация непосредственно предметов коллекции требуют наличия специалиста с соответствующими профессиональными навыками, способностями и мотивацией, иначе сборка остается в статусе склада.

Ключевые слова: музей; музейное образование; военное учебное заведение; создание; запуск; процедура

DOI: 10.31866/2617-7943.4.1-2.2021.249033
УДК 902/904:008"19"

КУЛЬТУРНІ ВІДКЛАДИ НОВІТНЬОГО ЧАСУ В КОНТЕКСТІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: СТРАТИГРАФІЧНИЙ «БАЛАСТ» ЧИ ІСТОРИЧНА ЦІННІСТЬ

Андрій Москаленко

Аспірант; e-mail: andrusha721@gmail.com; ORCID: 0000-0002-7029-605X
Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна

Анотація

Стаття (жанр – наукова полеміка) є продовженням дискусії, розпочатої раніше у фаховому середовищі. Автор обстоює позицію уважнішого ставлення до культурних нашарувань новітнього часу в процесі проведення археологічних розкопок. Проблема полягає в невизначеності статусу культурних нашарувань ХХ ст. **Мета статті** – виявити історичне значення культурних відкладів новітнього часу. **Методика дослідження.** Використано загальнонаукові методи. Застосовано також типологічний метод, зокрема під час класифікації культурних відкладів ХХ ст. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що вперше в українській історіографії системно обґрунтовується історична цінність культурних нашарувань новітнього періоду. **Висновки.** Історична цінність культурних відкладів новітньої доби полягає в тому, що вони щонайменше є історичними джерелами, пам'яткою епохи. Окрім наукової, окремі предмети чи комплекси з культурних нашарувань новітнього часу можуть мати художню, естетичну, музейну, туристичну, антропологічну, етнографічну, національну, політичну, ідеологічну, економічну, соціальну цінність.

Ключові слова: культурні відклади; культурний шар; новітній період; історичне джерело; пам'ятка епохи

38

Вступ

Тривалий час об'єктом етнографічних досліджень було «традиційне» суспільство – здебільшого сільські мешканці як носії найбільш архаїчних форм народної культури. Але згодом об'єкт і предмет етнографічної науки почав розширювати свої межі, адже мешканці міст і містечок також є носіями унікальної етнографічної інформації, у тому числі такої, яка в селі не трапляється. Так виникла «міська» етнографія. Але це приклад територіального розширення меж об'єкта науки.

Приклад розширення хронологічних меж дослідницького об'єкта науки являє собою археологія. З моменту виникнення і ледь не до кінця ХХ ст. вітчизняна археологія верхньою хронологічною межею своєї компетенції визначала епоху пізнього середньовіччя (XV–XVI ст.) для південних земель, Північного Причорно-

мор'я. Археологія Лісостепу «завершувалася» ще раніше – горизонтом монгольського нашестя на Русь (1237–1242 рр.) (Баран, 1986).

Відчутні зміни почали відбуватися в останнє десятиліття ХХ ст., що фахівці значною мірою пов'язують зі здобуттям Україною державної незалежності. Наприклад, з 1991 р. почав виходити друком науковий щорічник «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», де представлена окрема рубрика «Дослідження пам'яток археології козацької доби» (Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, 1991).

В археології Києва верхня хронологічна «планка» також «піднялася» на кілька століть «вище». У 1996 р. вийшла друком монографія археолога Г. Ю. Івакіна «Історичний розвиток Києва ХІІІ – середини ХVІ ст.», де разом з аналізом писемних, зображальних і картографічних джерел широко використовували археологічні матеріали досліджуваного періоду. Значення цієї роботи полягає в тому, що це «перша наукова монографія з історії та археології Києва» цієї доби (Івакін, 1996).

Потрібно підкреслити, що сказане вище не означає, що культурні нашарування ХІV–ХVІІІ ст. не досліджувалися до 1991 р. Мова йде лише про масовість і систематичність, наукову інституалізацію пізньосередньовічних і ранньомодерних студій у вітчизняній археології. Так, випадки цілеспрямованих археологічних досліджень культурних нашарувань козацької доби відомі й до 1991 р. Наприклад, у 1992 р. вийшла друком монографія археолога І. Свешнікова «Битва під Берестечком» (1651 р.). Археологічні розкопки славнозвісного Поля Берестецької битви розпочалися ще до 1991 р.

Але це були скоріше поодинокі дослідження. Археологія раннього модерну як окремих напрям наукових досліджень почала формуватися в Україні лише приблизно в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Не забарилися й підручники для ЗВО з археології. У 1994 р. опубліковано посібник «Археологія України» І. Винокура і Д. Телегіна. У передмові з приводу хронологічних меж вітчизняної археології автори навіть підкреслили: «Традиційно посібники з археології закінчують розглядом пам'яток ХІІІ ст. н. е.». Але особливістю нового підручника стало те, що його хронологічні межі було «дещо розширено, він завершується розділом, присвяченим пам'яткам часів запорозького козацтва» (Винокур & Телегін, 2008, с. 3).

Але в підручнику «Археологія України» за редакцією члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Л. Л. Залізняка верхня хронологічна межа традиційно окреслюється ХІІІ ст. н. е. для Лісостепу і ХІV–ХV ст. н. е. для Північного Причорномор'я (Залізняк та ін., 2005).

А втім, сьогодні археологія раннього модерну України розробляється на рівні окремих статей, монографій, дисертацій. Цим історичним періодом активно займаються Л. Чміль, М. Гунь (керамічний посуд), В. Козюба, А. Оленич (історична топографія Києва та населених пунктів Середнього Подніпров'я), О. Бондар (фортеці й укріплені міста Чернігівського Лівобережжя), Ю. Ситий, Л. Мироненко (Батурич), С. Пустовалов (замок князя Д. Вишневецького на о. Байда (Мала Хортиця), м. Запоріжжя), С. Біляева (Очаківське Причорномор'я) та низка інших фахівців.

Певним узагальненням напрацювань вітчизняної археології на ниві «козаччини» вважаємо статтю члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук О. П. Моці (2017) «Археологія козацької доби в Україні». Надрукована у 2017 р. в журналі «Археологія» – головному періодичному виданні України з археології. Стаття ніби остаточно «виводить» археологічний дискурс на новий «хронологічний рівень».

Приблизно на цій хронологічній межі (XVIII, зрідка XIX ст.) вітчизняна археологія залишається й досі.

А от культурні нашарування новітнього періоду як об'єкт дослідження в українській археології великою мірою залишаються «terra incognita», як і немає вузькопрофільних фахівців з археології ХХ ст.

Досі до матеріалів новітньої доби превалює доволі скептичне ставлення – «це ХХ ст., це не археологія». Хоча річ ХХ ст., як і річ Х чи V ст., також зберігає якусь історичну інформацію, а відтак є історичним джерелом для досліджуваної місцевості.

Основною причиною такого ставлення до культурних нашарувань новітнього періоду вважаємо певний стереотип, що нібито археологія не спеціалізується на тих епохах, для яких є «достатня» кількість писемних джерел. Інакше кажучи, хронологічні межі вітчизняної (і не тільки) археології визначають періодом від найдавніших часів до пізнього середньовіччя, іноді – раннього модерну (XVII–XVIII ст.). За такого підходу археологічні матеріали новітньої доби ніби «випадають» з історичного контексту.

Але чому новітню історію не можна досліджувати археологічними методами? Питання, на нашу думку, риторичне.

Аналіз останніх публікацій

Археологічна періодизація у Швеції охоплює часовий діапазон від льодовикового періоду до сучасності. Особливий інтерес у контексті нашого дослідження викликають дві хронологічно останні епохи – «індустріальна доба» (бл. 1690–1890 рр.) та «сучасна» (“the Present”, бл. 1890–2010 рр.) (Holtorf, 2010, p. 5).

На пострадянському просторі проблема статусу культурних нашарувань ХХ ст. почасти не має чіткого інституційного розв'язання. У деяких випадках лише спостерігаються перші спроби постановки проблеми й наукового обговорення статусу та значення культурних нашарувань новітньої доби (Інститут археології РАН, 2021).

В українській археології на теоретичному рівні це питання особливо не порушували.

У цілому проблема хронологічних рамок археологічної науки в різних країнах є темою окремого дослідження, тому тут не будемо детально на ньому зупинятися.

Виклад основного матеріалу

Досить часто під час розкопок археологам доводиться зіштовхуватися з матеріальними залишками людської життєдіяльності новітньої доби (кін. XIX–

XX ст.). Структура культурних напластунків цієї пори буває різною. У ній умовно можна виділити чотири основні типи відкладів.

Перший тип – «стерильний» – товща насипного ґрунту, будівельного сміття, нівелювальної підкладки, дорожньої підсипки тощо. В археологічному сленгу цей шар зазвичай називається «баластним» і за можливості «знімається» за допомогою важкої техніки.

Другий тип – власне шар із залишками архітектурних споруд або без них, насичений різноманітними, у тому числі індивідуальними, знахідками. Його також нерідко називають «баластом», «сучасним сміттям», яке «перекриває» доступ до шарів більш ранніх епох. Цей тип культурних відкладів також нерідко «знімають» без особливого пієтету.

Третій тип – окремі комплекси (наприклад, поодинокі поховання, водогін, «теплотраса», старе дорожнє покриття). Зіштовхуючись із такими об'єктами, археологи виконують громадянський обов'язок: людські залишки передають для перепоховання, підземні комунікації, особливо якщо вони в дії, намагаються не пошкодити тощо. Але в більшості випадків такі комплекси також не є об'єктом кабінетних археологічних досліджень.

Четвертий тип – окремі знахідки новітнього часу, які трапляються у перевідкладеному стані разом з матеріалами ранніх епох. «Менш цінні» знахідки XX ст. «летять у відвал», «більш цінні» – можуть роздаватися на сувеніри. У кращому випадку найбільш атрактивні предмети передають до музеїв. Але до наукового обігу ці матеріали вводять також досить нечасто.

У фаховому середовищі істориків та археологів є дві протилежні точки зору стосовно культурних нашарувань XX ст.: скептична й прихильна (Институт археологии РАН, 2021, 0:15).

Основний аргумент скептиків полягає в тому, що новітні артефакти не заслуговують на особливу увагу дослідників, оскільки з історії XX ст. збереглася велика кількість писемних джерел (а також зображальних, аудіо, відео та ін.).

Аргументи на користь більш уважного ставлення до речових матеріалів новітньої доби можна виразити в кількох основних тезах.

По-перше, є думка: що більше збереглося писемних джерел, то меншою є потреба в речових. У цьому твердженні криється методична похибка, адже писемні та речові джерела надають різну інформацію. Неважливо, скільки є писемних, адже речові можуть надавати свідчення, які не відображені в інших видах історичних джерел (Институт археологии РАН, 2021, 4:24).

Важливо вкотре наголосити на тезі, яка, на жаль, не для всіх є очевидною. В археології значення має не тільки те, що лежить в землі, а й те, як воно лежить. У культурному шарі речові джерела перебувають у певному положенні, тобто в певному контексті. У сукупності в положенні *in situ* артефакти дають іншу історичну інформацію, яку не зможе надати кожен окремо взятий артефакт, «вирваний із контексту».

По-друге, речові джерела зовсім по-іншому передають інформацію. Одна річ – опис предмета, інша – сам предмет; одна річ – опис події, інша – матеріальні сліди цієї події і т. п.

Отже, інформація, яку надають речові джерела, інша не тільки за змістом, а й за типом.

По-третє, у разі збігу даних писемних і речових джерел наука отримує підтвердження історичного факту з двох незалежних одне від одного джерел, що збільшує впевненість у достовірності цього факту. Речові матеріали новітньої доби за певних обставин можуть слугувати додатковим способом перевірки даних писемних джерел.

По-четверте, значна частина писемних (епіграфічних), нумізматичних, сфрагістичних, зображальних та інших джерел збереглася до наших днів саме в земній товщі й потрапила до наукового обігу тільки в результаті земляних робіт. Тому археологічні розкопки новітніх нашарувань дають змогу поповнювати корпус писемних (нумізматичних, сфрагістичних, зображальних) джерел з історії ХХ ст. До того ж такі історичні джерела мають подвійне значення та можуть використовуватися і як речові, і як писемні (нумізматичні, сфрагістичні, зображальні).

По-п'яте, дослідження культурних нашарувань новітнього періоду дасть археологічній науці «піти в зворотному хронологічному напрямку»: не від найдавніших часів до пізніших епох, а навпаки – від новітньої доби до найдавнішої. Цінність цього «зворотного» підходу полягає в можливості напрацювання нових методик в інтерпретації археологічних матеріалів. Адже висновки археологів, зроблені на основі новітніх артефактів, можна перевіряти за допомогою писемних свідчень, звіряючи в такий спосіб достовірність цих висновків. Наприклад, узяти добре висвітлену в писемних джерелах подію та простежити, як вона відображається в культурному шарі. А після цього напрацьовану методику можна буде застосовувати в процесі інтерпретації більш давніх археологічних матеріалів, свідчення яких не можна перевірити за синхронними писемними пам'ятками.

По-шосте, планомірні розкопки культурних нашарувань новітньої доби дадуть змогу поповнити музейні експозиції автентичними експонатами достовірно відомого походження разом з точними свідченнями про їх історичний контекст (картографічний, топографічний, планіграфічний, стратиграфічний) (Інститут археології РАН, 2021, 4:24).

По-сьоме, з часом наукова цінність артефактів тільки зростає. Наприклад, знахідки 1920-х рр. для археологів 1930-х рр. були сучасністю, натомість для археологів 2020-х рр. – це вже матеріали столітньої давнини.

По-восьме, деякі матеріали новітнього часу можуть мати прямих спадкоємців серед сучасного населення (особисте майно предків, сімейні реліквії тощо). Отже, дослідницька робота з нашаруваннями новітнього часу може відігравати також і певну соціальну роль.

По-дев'яте, на наш погляд, використання археологічних методів у дослідженнях історії новітнього часу дасть змогу розширити «горизонти» і можливості історичної науки в цілому, оскільки археолог по-іншому «дивиться» на історичний процес з огляду на специфіку джерельної бази, з якою працює.

Криміналістика. Значення культурних нашарувань новітньої доби для історичної науки можна проілюструвати на прикладі криміналістики, з якою часто порівнюють історичні/археологічні дослідження, де речовим доказам відповідають археологічні артефакти, а еквівалентом показів свідків вважають повідомлення писемних джерел. Практика криміналістичних розслідувань розвінчує

логіку скептичного ставлення до культурних нашарувань новітнього часу. Адже за такою логікою виходить, що судові вирокі можна виносити лише на основі показів свідків. Але чому ж тоді криміналісти так ретельно фіксують, збирають і досліджують речові докази?

Відповідь усе та ж. По-перше, показів свідків може бути недостатньо для винесення вироку. По-друге, покази свідків можуть бути хибними з огляду на різні причини (забування, подання свідомо неправдивих свідчень тощо). По-третє, речові докази можуть виявити факти, які не відображені в показаннях свідків. По-четверте, за допомогою речових доказів можна перевіряти достовірність показів свідків. Так і в історичній науці, речові джерела можуть доповнювати, перевіряти або й узагалі висвітлювати невідомі з писемних джерел «сторінки історії».

Пам'яткоохоронний аспект. Серед різних видів пам'яток чи не найбільшою руйнації зазнають археологічні. Почасти це пов'язано з їх розташуванням «у чистому полі», де неможливо встановити цілодобовий нагляд чи охорону. Особливої шкоди завдає цілеспрямована грабіжницька діяльність. На захист археологічної спадщини докладають зусиль, створюють охоронні зони, заповідники, проводять музеєфікацію найбільш визначних археологічних пам'яток. Але варто розуміти, що одним з найбільш вразливих і найбільш незахищених є шар новітнього періоду. По-перше, тому що стратиграфічно залягає найвище. По-друге, тому що у свідомості значної частини фахової спільноти культурний шар ХХ ст. не становить значної наукової, культурної, мистецької цінності, а тому на його захист не спрямовують таких зусиль, як до нашарувань більш ранніх епох.

Особливо агресивним атакам грабіжників піддаються горизонти Першої та Другої світових воєн (1914–1918 рр. і 1939–1941–1945 рр.), бойових дій 1918–1921 рр. Унаслідок пограбувань кількість цих артефактів постійно зменшується, культурний шар втрачає повноту історичної інформації. Навіть якщо артефакти ХХ ст. не викликають безпосереднього дослідницького інтересу в автора розкопок, ретельна фіксація та передача цих матеріалів до музейних фондів (де це можливо і доцільно) почасті дасть змогу краще їх зберегти для наступних поколінь, ніж «у чистому полі».

Юридично-правовий аспект. У Законах України «Про охорону культурної спадщини» і «Про охорону археологічної спадщини» не вказано верхню хронологічну межу об'єктів археологічної спадщини, як і не проведено чітке хронологічне розмежування між археологічними й історичними об'єктами культурної спадщини. Судячи з контексту, можемо зробити припущення, що до історичних зараховано здебільшого об'єкти новітнього часу. Хоча до об'єктів археологічної спадщини належать «ділянки історичного культурного шару» («Про охорону культурної спадщини»).

Складність цього розмежування немов би наштовхує на висновок про недоцільність пошуку цієї межі. І дійсно, навіть якщо культурний шар новітньої доби де-юре є об'єктом історичної спадщини (а не археологічної), це не означає, що археолог не може його досліджувати. До того ж саме археолог є чи не найбільш компетентним фахівцем для роботи з таким специфічним типом історичного джерела, як культурний шар.

Висновки

Археологія не зобов'язана обмежувати себе верхньою хронологічною межею. Як і інші суспільствознавчі науки (історія, етнологія, культурологія, мовознавство, літературознавство, фольклористика), археологія може досліджувати історію людства та людської культури від найдавніших часів до сьогодення. Незважаючи на існування великої кількості різних видів джерел з новітньої історії, культурні нашарування цієї епохи можуть містити унікальні, неповторні свідчення.

Писемні й речові джерела не потрібно протиставляти. Вони взаємодоповнюють одне одного. Історія новітнього часу може стати об'єктом активної дослідницької співпраці істориків та археологів.

У роботі з нашаруваннями новітньої доби варто керуватися здоровим глуздом. Кожен дослідник ухвалює рішення, зважаючи на обставини. Звісно, асфальтна покриття, яку підстилають кілька стерильних шарів щебеню, гравію, піску або підземні комунікації, можливо, не потребує великої наукової уваги. Але інші, більш інформативні, комплекси, на нашу думку, цілком заслуговують на ретельну фіксацію та внесення до наукових звітів.

На нашу думку, історична цінність культурних нашарувань новітньої доби визначається аналогічно до культурних залишків інших епох, а саме: як історичне джерело, як пам'ятка епохи. Окрім наукової, окремі предмети чи комплекси з культурних нашарувань новітнього часу можуть мати художню, естетичну, музейну, туристичну, антропологічну, етнографічну, національну, політичну, ідеологічну, економічну, соціальну цінність.

Список посилань

- Баран, В. Д. (Ред.). (1986). *Археологія Української ССР* (Т. 3: Раннеславянський і древнерусський періоди). Наукова думка.
- Верховна Рада України. (2000, 8 червня). *Закон України "Про охорону культурної спадщини"* (№ 1805-III). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#top>
- Верховна Рада України. (2004, 18 березня). *Закон України "Про охорону археологічної спадщини"* (№ 1626-IV). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text>
- Винокур, І. С., & Телегін, Д. Я. (2008). *Археологія України* (2-е вид.). Навчальна книга – Богдан.
- Залізник, Л. Л., Бунятян, К. П., Моця, О. П., Зубар, В. М., Отрощенко, В. В., & Терпиловський, Р. В. (2005). *Археологія України*. Либідь.
- Інститут археології РАН. (2021, 30 юлія). *Дискусія о "балластных отложениях" при археологических раскопках и наблюдениях* [Відео]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=hpJlq9r4FHs>
- Івакін, Г. Ю. (1996). *Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст.* Інститут археології НАН України.
- Моця, О. П. (2017). Археологія козацької доби в Україні. *Археологія*, 3, 55–65.
- Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.* (1991). Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.

- Свєшніков, І. К. (1992). *Битва під Берестечком*. Слово.
- Holtorf, C. (2010). Search the past – find the present. In *C.J.C. Reuvenstezing*, Proceedings of the 40th Annual Conference on Dutch Archaeology (pp. 3–28). Erfgoed Nederland.

References

- Baran, V. D. (Ed.). (1986). *Arkheologiya Ukrainsoi SSR* [Archeology of the Ukrainian SSR] (Vol. 3: Ranneslavyanskii i drevnerusskii periody [Early Slavic and Old Russian Periods]). Naukova dumka [in Russian].
- Holtorf, C. (2010). Search the past – find the present. In *C.J.C. Reuvenstezing*, Proceedings of the 40th Annual Conference on Dutch Archaeology (pp. 3–28). Erfgoed Nederland [in English].
- Institute of archaeology RAS. (2021, July 30). *Diskussiya o "ballastnykh otlozheniyakh" pri arkheologicheskikh raskopkakh i nablyudeniyyakh* [Discussion About "Ballast Deposits" in Archaeological Excavations and Observations] [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=hpJlq9r4FHs> [in Russian].
- Ivakin, H. Yu. (1996). *Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII – seredyny XVI st.* [Historical Development of Kyiv XIII – Middle XVI Century]. Institute of Archeology of the NAS of Ukraine [in Ukrainian].
- Motsia, O. P. (2017). Arkheolohiia kozatskoi doby v Ukraini [Archeology of the Cossack Era in Ukraine]. *Archeologia*, 3, 55–65 [in Ukrainian].
- Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini* [New Studies of Monuments of the Cossack Era in Ukraine]. (1991). Centre of Monument Research of the NAS of Ukraine and USPHCM [in Ukrainian].
- Svieshnikov, I. K. (1992). *Bytva pid Berestechkom* [Battle of Berestechko]. Slovo [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada Ukrainy. (2000, June 8). *Law of Ukraine "On Protection of Cultural Heritage"* (№ 1805-III). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#top> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada Ukrainy. (2004, March 18). *Law of Ukraine "On Protection of Archaeological Heritage"* (№ 1626-IV). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text> [in Ukrainian].
- Vynokur, I. S., & Telehin, D. Ya. (2008). *Arkheolohiia Ukrainy* [Archeology of Ukraine] (2nd ed.). Bohdan [in Ukrainian].
- Zalizniak, L. L., Buniatian, K. P., Motsia, O. P., Zubar, V. M., Otroshchenko, V. V., & Terpylovskiy, R. V. (2005). *Arkheolohiia Ukrainy* [Archeology of Ukraine]. Lybid [in Ukrainian].

CULTURAL DEPOSITS OF THE LATEST TIME IN THE CONTEXT OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH: STRATIGRAPHIC 'BALLAST' OR HISTORICAL VALUE

Andrii Moskalenko

*PhD Student; e-mail: andrusha721@gmail.com; ORCID: 0000-0002-7029-605X
Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine*

Abstract

The article is written in the scientific polemic genre and it is a continuation of the discussion that began earlier in the professional environment. The author defends the position to give more attention to culture layers of the 20th during conducting an archaeological excavation. The problem is the uncertainty of the cultural deposits' status of the 20th century. **The purpose of the article** is to determine the 20th century culture deposits historical value. **Research methodology.** Common-scientific methods are used. The typological method is also used, in particular, for 20th century culture deposits classification. **The scientific novelty** lies in the first, in Ukrainian historiography, attempt to argue a historical value of the 20th-century cultural layers. **Conclusion.** The modern culture deposits' historical value is in that they are at least a historical source and also an epoch monument. In addition to scientific, individual artifacts or complexes on cultural layers of modern times can have artistic, aesthetic, museum, tourist, anthropological, ethnographic, national, political, ideological, economic, social value.

Keywords: cultural depositions; culture layer; modern times; historical source; epoch monument

КУЛЬТУРНЫЕ ОТЛОЖЕНИЯ НОВЕЙШЕГО ВРЕМЕНИ В КОНТЕКСТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ: СТРАТИГРАФИЧЕСКИЙ «БАЛЛАСТ» ИЛИ ИСТОРИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ

Андрей Москаленко

Аспирант; e-mail: andrusha721@gmail.com; ORCID: 0000-0002-7029-605X
Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Аннотация

Статья (жанр – научная полемика) является продолжением дискуссии, ранее начавшейся в профессиональной среде. Автор отстаивает позицию более внимательного отношения к культурным напластованиям новейшего времени при проведении археологических раскопок. Проблема заключается в неопределенности статуса культурных отложений XX в. **Цель статьи** – определить историческое значение культурных отложений новейшего периода. **Методика исследования.** Используются общенаучные методы. Применяется также типологический метод, в частности при классификации культурных отложений XX в. **Научная новизна** статьи заключается в том, что впервые в украинской историографии системно обосновывается историческая ценность культурных напластований новейшего времени. **Выводы.** Историческая ценность культурных отложений новейшего периода заключается в том, что они, по крайней мере, являются историческими источниками, памятниками эпохи. Кроме научной, отдельные артефакты или комплексы по культурным наслоениям новейшего времени могут иметь художественную, эстетическую, музейную, туристическую, антропологическую, этнографическую, национальную, политическую, идеологическую, экономическую, социальную ценность.

Ключевые слова: культурные отложения; культурный слой; новейший период; исторический источник; памятник эпохи.

DOI: 10.31866/2617-7943.4.1-2.2021.249059
УДК 069:338.46]:174.5

СПЕКУЛЯЦІЯ ТЕРМІНОМ «МУЗЕЙ» У НАЗВАХ СУБ'ЄКТІВ СПОЖИВЧОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ¹

Андрій Бойко-Гагарін^{1а}, Марія Макаренко^{2б}

¹ Доцент кафедри мистецтвознавчої експертизи ім. Казимира Малевича, доктор історичних наук;
e-mail: boiko.gagarin@ukr.net; ORCID: 0000-0003-4610-3665

² Аспірантка; e-mail: makarenko.m101@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2469-6893

^а Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Київ, Україна

^б Київський національний університет культури і мистецтв, Київ, Україна

Анотація

Мета статті – окреслити наявні в сучасному музеєзнавстві актуальні проблеми щодо негативного впливу на суспільне уявлення про музейну діяльність маніпуляції терміном «музей» у назвах суб'єктів споживчої інфраструктури та на сторінках періодичної преси.

Методологія дослідження. Використано загальнонаукові методи дослідження, зокрема історичний, метод аналізу, типологічний, метод аналогій, метод узагальнення. **Наукова новизна.** Визначено стан і ступінь дослідження спекуляції терміном «музей» у назвах елементів споживчої інфраструктури. Виявлено, що подібне явище не зародилося у ХХІ ст., а наявне ще з дорадянських часів. Визначено, чому процес спекуляції терміном «музей» такий популярний в Україні та за кордоном. **Висновки.** У статті висвітлено позицію авторів щодо використання терміна «музей» у назвах установ споживчої інфраструктури – кафе, ресторанів, що зазвичай здійснюється з метою застосування авторитету музеїв для приваблення нових клієнтів і споживачів. На сьогодні популярно декорувати заклади громадського харчування та кафе, використовуючи предмети старовини та не вкладаючи в це спеціальну концепцію чи задум. Висловлено пропозицію внести зміни до законодавства про назви юридичних осіб.

Ключові слова: індустрія послуг; сфера обслуговування; музеї; спекуляція; назви підприємств

¹ Автори статті не ставлять за мету принизити честь чи гідність власників і відвідувачів установ, про які згадано в статті, а також вплинути на їх ділову репутацію. Метою цієї розвідки є спроба звернути увагу на негативний вплив такої практики на суспільне сприйняття музеїв та висловлення пропозиції з відповідної законодавчої ініціативи, а також дотримання вимог, у тому числі музейного законодавства, в господарській діяльності.

Вступ

На сьогодні очевидно, що в системі надання послуг домінує сфера бізнесу. Ресторани, кіно та концерт-холи попмузики впевнено витісняють музеї, адже для більшості споживачів саме такі заклади є пріоритетними. Сучасні музеї намагаються відповідати викликам часу та ринкової економіки й підлаштовуватися під мінливі вподобання споживачів, упроваджуючи інтерактивні технічні засоби (Бойко-Гагарін, 2018); активно використовують соціальні мережі (Бойко-Гагарін, 2015).

У сфері послуг та індустрії розваг є помітним той факт, що авторитетом музеїв і зібраних їхнім колективом протягом десятиліть колекцій намагаються скористатися приватні комерційні установи. Змістом такого використання є імітація музейних експозицій у приміщеннях не музейного значення та маніпуляція терміном і поняттям «музей», тобто, називаючи себе музеями, деякі установи не мають з ними ніяких зв'язків. Подібні дії, спрямовані на залучення додаткових споживачів через підміну понять та розрахунок на просту неграмотність людей і тяжіння до всього незвичного та нового.

Очевидно, що дельфінарії, кафетерії та бари не є музеями, якщо в них відсутня офіційна реєстрація відповідно до законів України. Можна часто побачити встановлені як декор предмети старовини та побутові речі середини XIX – пер. пол. XX ст. у кафе. Деякі з таких закладів називають себе музеями, але водночас щодо експонованих у вітринах старожитностей не ведуть фондово-облікову документацію відповідно до затвердженої інструкції. Експозиції старожитностей часто не мають концепції та дизайну, використовують будь-яке, відмінне від музейного, обладнання.

Наявність таких експозицій і фігурування терміна «музей» у назвах не музейних закладів негативно відображається на потенційних відвідувачах музеїв, які після побаченої в кафе, наприклад, виставленої на полиці низки вугільних прасок сформулюють думку про те, що тепер відвідини музею є зайвими, адже вже достатньо поринули в атмосферу високої культури та інтелігентності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремих публікацій, в яких порушували б окреслене в цій статті проблемне питання, не знаходимо. У працях, присвячених дослідженню підвищення маркетингового потенціалу музеїв, також не приділено уваги вивченню цього аспекту. Окреслену тематику певною мірою зараховують до маркетингової складової в музейній справі, визначаючи певні негативні наслідки намаганнями приватних бізнес-структур отримати додаткові вигоди з використання авторитету музеїв у житті суспільства. Процес підвищення цікавості та прибутковості музеїв досліджував Андрій Бойко-Гагарін (2020), висвітлюючи окремі частини маркетингового потенціалу музейних установ у частині використання соціальних мереж (Бойко-Гагарін, 2015), а також вивчення маркетингових функцій вхідного квитка в музей (Бойко-Гагарін & Макаренко, 2018), а також насичення експозиції сучасними медійними засобами, що підвищують інтерес відвідувача до музею (Бойко-Гагарін, 2018).

Не висвітлено питання спекуляції терміном «музей» у назвах елементів споживчої інфраструктури в працях вітчизняних і зарубіжних науковців. У праці «Музейний маркетинг і стратегія: формування місії, залучення публіки, збільшення доходів» Ніла, Філіпа та Венді Котлерів (2010) дослідники зазначають, що є дві традиції означення установи музеєм. Перша є класичною для нас – європейська. Музеї – установи, основними функціями яких є збереження, вивчення та популяризація культурних цінностей, які й становлять власне музейне зібрання. За американською традицією, музеями є установи, що містять експозицію. Згідно з визначенням це і ботанічні сади, і зоопарки, і виставки, на яких представлені технічні досягнення, тощо. Проте автори не аналізують питання спекуляції терміном «музей».

Але питання застосування в назвах закладів не музейного типу терміна «музей» у контексті негативного впливу цього явища на суспільну думку відвідувачів щодо справжніх музеїв раніше виходило за межі зацікавленості фахівців музейної галузі. Указане, беззаперечно, формує значну актуальність обраної теми. Що стосується праць юридичного спрямування, то не виявлено робіт, в яких розглядали б це питання.

Метою статті є окреслення наявної в сучасному музеєзнавстві актуальної проблеми щодо негативного впливу на суспільне уявлення про музейну діяльність маніпуляції терміном «музей» у назвах суб'єктів споживчої інфраструктури та на сторінках періодичної преси.

Методологія

У роботі використано загальнонаукові методи дослідження, зокрема історичний, метод аналізу, типологічний метод, метод аналогій, узагальнення.

Наукова новизна

Визначено стан і ступінь дослідження спекуляції терміном «музей» у назвах елементів споживчої інфраструктури. Виявлено, що подібне явище не зародилося в ХХІ ст., а наявне ще з дорадянських часів. Визначено, чому процес спекуляції терміном «музей» такий популярний в Україні та за кордоном.

Виклад основного матеріалу

У сфері послуг та індустрії розваг є помітним той факт, що авторитетом музеїв і зібраних колективом протягом десятиліть колекцій намагаються скористатися приватні комерційні установи. Змістом такого використання є імітація музейних експозицій у приміщеннях не музейного значення та маніпуляція поняттям «музей» у назвах. Називаючи себе музеями, деякі установи не мають ніяких зв'язків з ними. Слід зазначити, що подібна практика на ринку послуг наявна вже досить тривалий час. Подібні дії, спрямовані на залучення додаткових споживачів за допомогою підміни понять, розраховані на просту неграмотність людей і тяжіння до всього незвичного та нового, відмічаємо ще в дорадянський

час (Бойко-Гагарін, 2016). Дорадянські газети розміщують на своїх сторінках рекламу, пропонуючи містянам відвідати музеї, натомість рекламують справжні музеї в основному інформаційному джерелі того часу досить рідко. Яскравим прикладом може бути оголошення в газеті «Голос Білостоку» (Зелигман, 1914, с. 4) (Рис. 1), що запрошує відвідувачів оглянути досить незвичний на той час заклад «Музей-паноптикум та панораму», де, окрім реплік різних механізмів, опудал й анатомічних макетів, також лунає музика на грамофоні, навмисно названому в замітці досить незвично – «автоматичним оркестріоном». Як бачимо, увагу відвідувачів заклад намагається привернути, видаючи копійні матеріали за музейні предмети та застосовує змінену назву для відомого вже на той час технічного музичного програвача.

Рис. 1. Оголошення про відкритий у місті «Музей-паноптикум».
Газета «Голос Білостоку», 1914 рік

Очевидно, що дельфінарії (Рис. 2), кафетерії та бари не є музеями, якщо в них відсутня офіційна реєстрація відповідно до Закону України «Про музеї та музейну справу». При цьому можна часто побачити встановлені як декор предмети старовини та побутові речі середини XIX – першої половини XX ст. у кафе (частіше це рубелі, рогачі, сорочки, самовари, вугільні праски, гасові лампи, виведені з обігу старі паперові грошові знаки, цінні папери та монети, старі ікони тощо) (Рис. 3). Але використовуючи ці речі як декор, більшість закладів лише формує автентичний стиль і дизайн приміщення, не претендуючи на статус музею та не використовує цей термін у назві. Хоча експонуючи таким чином старожитності, частіше за все вони розміщені в місцях із недотриманням вимог до середовища перебування: яскраве світло, сонячні промені, волога, дим тощо. А також вкрай рідко до таких предметів додано відповідний етикетаж з ідентифікацією та описом, що, мабуть, було б цікаво відвідувачам та гостям цих закладів. Не були

б зайвими й інформаційні огляди та історичні довідки біля цих предметів. На практиці спостерігаємо те, що персонал закладів харчування не володіє інформацією про старовинні елементи декору кафе на той випадок, якщо про це зацікавиться гість. Це цілком логічно, адже заклад громадського харчування чи кав'ярня не є музеєм. Водночас у разі наявності старожитностей у залі бачимо можливою співпрацю між такими закладами та музеями, де останні могли б розміщувати в закладі свої інформаційні стенди, натомість сприймаючи допомогу фахівців зі старовини в якісних і фахових наукових описах збережених там речей.

Рис. 2. Київський метрополітен. Реклама Музею риб та коралів в ТЦ «Дитячий світ», розміщена на вказівнику орієнту руху пасажирів станції «Поштова площа»

Рис. 3. Кафе з назвою «Museum Cafe», популярна серед туристів площа Імама, м. Ісфахан, Республіка Іран

Так само щодо експонованих у вітринах старожитностей не ведеться фондово-облікова документація відповідно до затверджені інструкції (Министерство культуры СССР, 1975). Експозиції старожитностей часто не мають концепції та дизайну, використовують будь-яке, відмінне від музейного, обладнання, не несуть інформаційного навантаження та ідеї, яку необхідно донести до гостя, нагадуючи загалом викладені непов'язані між собою речі, часто навіть геть різних та віддалених між собою регіонів чи епох, що свідчить про грубі методологічні недоопрацювання під час створення експозиції в таких закладах. У сучасному музеєзнавстві панує концепція такого музею, де відвідувач переживає позитивні емоції, здивування, змінює ставлення до речей, формує світогляд. Викладені без стилю та смаку старожитності в непристосовані вітрини не здатні, на наше переконання, викликати приємні емоції, хіба лише музей з продуманою концепцією та ідеєю, де поступово, вітрина за вітриною, експонат за експонатом з інтерпретацією та коментарями екскурсовода здатні викликати у свідомості відвідувача певні інформаційні блоки й емоції.

Здебільшого в таких експозиціях найчастіше представлені найпоширеніші предмети масового виробництва свого часу, що не несуть художньої, колекційної, історичної чи культурної цінності, не маючи виняткового значення для держави та не маючи рекомендації бути включеними до державного реєстру унікальних пам'яток. Часто в подібних «експозиціях» присутні й відверто копійні матеріали, адже отримання та використання автентичних зразків є неможливим. Так, у місті Києві функціонує паб «Tesla», який справедливо без приховування вказує на офіційній інтернет-сторінці про копійність матеріалів у своєму приміщенні та наголошує на використанні особливої концепції популяризації постаті всесвітньо-відомого фізика Миколи Тесли серед відвідувачів (Рис. 4). Підтримуючи позицію колективу цього закладу в прагненні зацікавити відвідувача історією життя та наукового внеску Миколи Тесли, варто зазначити, що втілена концепція попри наяву в ній суспільну корисність не може бути визначена офіційно як музей. Справжній будинок-музей Миколи Тесли розташований у місті Белграді (Сербія).

Рис. 4. Повідомлення про відкриття в Києві пивного бару «Tesla»

На тлі популярності серед населення проведення часу в пивних барах виникають і нові, навіть непередбачені законодавством, види закладів, як «музейно-культурний комплекс» (Рис. 5). Очевидно, що розташований у Львові заклад з експозицією предметів, пов'язаних із таким характерним значним попитом виду харчової промисловості, як варіння пива, є досить популярним серед відвідувачів і відіграє позитивну роль у збільшенні туристичної привабливості міста. Натомість більш коректною назвою для подібних установ є термін «заклад музейного типу». Власники закладу також практикують видачу відвідувачам вхідного квитка, адже такий є ефективним інструментом маркетингу в музейній діяльності (Бойко-Гагарін & Макаренко, 2018).

Рис. 5. Вхідний квиток до «Львіварні» – закладу музейного типу

Але наявність таких експозицій та фігурування терміна «музей» у назвах не музейних закладів негативно відображається на потенційних відвідувачах, які після побаченої в кафе, наприклад, виставленої на полиці низки вугільних прасок XIX століття сформуєть думку про те, що тепер відвідини музею є зайвими, адже вже достатньо поринули в атмосферу високої культури та інтелігентності. Сумно визнавати той факт, що більшість відвідувачів закладів харчування витрачає в столичних кав'ярнях у середньому 350–400 гривень на двох, проте вартість вхідного квитка до музею в розмірі 50–100 гривень сприймає зависокою.

Проблемою є те, що у більшості музеїв відсутня можливість зігрітися кавою, на відміну від кафе-музею чи кав'ярні, що більше приваблюють споживача. Причина – відсутність спеціального приміщення для кафе, адже часто музеї розміщуються в будівлях, збудованих за іншим призначенням, або адміністрація музею відчуває значні бар'єри та складності щодо організації кафе в музеї через бюрократичні перепони, необхідність проводити санітарно-епідеміологічні огляди, що загалом не може принести очікуваного прибутку. Найчастіше музеї

до дат очікуваного збільшення відвідувачів (візит знаменитостей, урочисті події) можуть надати частину приміщення в оренду «виїзним кафе» (Бойко-Гагарін, 2020, с. 77–79). То як надати відвідувачу змогу оглядати експонати, смакуючи улюблену каву? У музеї це уявити важко.

Відомі випадки застосування зображень музейних предметів національного значення для народу України з метою створення позитивного іміджу приватного закладу (Рис. 6). Хоча у випадку з готелем «Пектораль» у туристичному місті Переяславі в Київській області враховано, що зображений на продукції готелю абрис (логотип закладу) не може вказувати та той чи той конкретний музейний предмет, що виключає необхідність підтвердити використання авторського права музею, де збережено автентичну золоту скіфську прикрасу.

Рис. 6. Гель для душу готелю «Пектораль» із зображенням абрису скіфської золотої пекторалі, м. Переяслав, Київська обл.

Висновки

Отже, можемо підсумувати, що в сучасній споживчій інфраструктурі присутнє явище маніпуляції терміном «музей» у назвах установ громадського харчування та інших підприємств у галузі туризму тощо. Якщо використовують у назві магазину чи кафе вказівки на «музей», то зазвичай усередині відвідувачу такого закладу стають доступними для перегляду предмети музейного значення, розміщені без дотримання прийнятих у музейній практиці інструкцій і законодавства, експозиція побудована без продуманої концепції та тематико-експозиційного плану, експонати поміщено в невідповідні елементи експозиційного обладнання, немає музейного обліку предметів. Варто зазначити, що явище використання в дизайні інтер'єру старовинних предметів побуту може негативно вплинути на формування в пересічного відвідувача хибного відчуття того, що від наявних експозицій у закладах не музейного типу вже одержано достатньо естетичного задоволення та культурного розвитку, а тому немає потреби відвідувати справжній музей.

Пропозиція – внести зміни до відповідних розпорядчих актів Міністерства юстиції України або розробити окреме Положення про назви юридичних осіб, що забороняє використовувати термін «музей» у назві установи, яка за своїми функціями та галузевими особливостями діяльності цьому не відповідає, а вид її господарської діяльності не відповідає вимогам музейного законодавства.

Список посилань

- Бойко-Гагарін, А. С. (2015, 15–17 жовтня). Застосування соціальних мереж у музейному маркетингу. В *Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст*, Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Т. 2, с. 183–185). Ізмаїльський державний гуманітарний університет.
- Бойко-Гагарін, А. С. (2016). Дореволюційні газети як джерело вивчення історії музейної справи в Україні. *Краєзнавство*, 3-4(96-97), 134–145.
- Бойко-Гагарін, А. С. (2018). Сучасні технічні засоби як допоміжний елемент комунікації європейського музею з відвідувачем. В Н. Терехова, & О. Гураль (Упоряд.), *Перспективні напрямки розвитку музейної справи та музеєзнавства в контексті європеїзації української гуманітаристики*, Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (с. 5–16). Музей видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького.
- Бойко-Гагарін, А. С. (2020). *Музей, що заробляє. Manual для маркетолога*. Логос.
- Бойко-Гагарін, А. С., & Макаренко, М. М. (2018, 7–8 червня). Щодо дизайну вхідного квитка у музей. В *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*, Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (с. 38–56). Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв.
- Зелигман, И. С. (Ред.). (1914, 11 июля). Музей-паноптикум и панорама. *Голос Белостока*, 158(903), 4.
- Котлер, Н., Котлер, Ф., & Котлер, В. (2010). *Музейний маркетинг і стратегія: формування місії, залучення публіки, збільшення доходів* (Т. Олійник, Т. Пирогова, С. Рябчук, & Р. Свято, пер.). Стилос.
- Министерство культуры СССР. (1975, 18 сентября). *Инструкция "О порядке учета и хранения музейных ценностей из драгоценных металлов и драгоценный камней, находящихся в государственных музеях и культурно-просветительских учреждениях СССР"* (№ 29-166).

References

- Boiko-Haharin, A. S. (2015). Zastosuvannia sotsialnykh merezh u muzeinomu marketynhu [The Use of Social Media in Museum Marketing]. In *Dunaiski naukovy chytannia: yevropeyskyi vymir i rehionalnyi kontekst* [Danube Scientific Readings: European Dimension and Regional Context], Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (Vol. 2, pp. 183–185). Izmail State University of Humanities [in Ukrainian].
- Boiko-Haharin, A. S. (2016). Dorevoliutsiini hazety yak dzherelo vyvchennia istorii muzeinoi spravy v Ukraini [Pre-Revolution News Paper as the Source of the Study of History of Museology in Ukraine]. *Kraieznavstvo*, 3-4(96-97), 134–145 [in Ukrainian].

- Boiko-Haharin, A. S. (2018). Suchasni tekhnichni zasoby yak dopomizhnyi element komunikatsii yevropeiskoho muzeiu z vidviduvachem [Modern Technical Equipment as an Addition Element of Communication of The European Museum with the Visitor]. In N. Terekhova, & O. Gural (Comps.), *Perspektyvni napriamky rozvytku muzeinoi spravy ta muzeieznavstva v konteksti yevropeizatsii ukrainskoi humanitarystyky* [Perspective Directions of Development of Museum Business and Museum Studies in the Context of Europeanization of the Ukrainian Humanities], Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (pp. 5–16). Muzei vydatnykh diiachiv ukrainskoi kultury Lesi Ukrainky, Mykoly Lysenka, Panasa Saksahanskoho, Mykhaila Starytskoho [in Ukrainian].
- Boiko-Haharin, A. S. (2020). *Muzei, shcho zarobliaie. Manual dlia marketoloha* [Profitable Museum. Manual for the Marketing Specialist]. Lohos [in Ukrainian].
- Boiko-Haharin, A. S., & Makarenko, M. M. (2018, June 7–8). Shchodo dyzainu vkhidnoho kvytka u muzei [About the Design of the Museum Entrance Ticket]. In *Muzei ta restavratsiia u konteksti zberezhennia kulturnoi spadshchyny: aktualni vyklyky suchasnosti* [Museums and Restoration in the Context of Preserving of the Cultural Heritage: Current Challenges], Proceedings of the III International Scientific and Practical Conference (pp. 38–56). National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts [in Ukrainian].
- Kotler, N., Kotler, F. & Kotler, W. (2010). *Muzeinyi marketynh i stratehiia: formuvannia misii, zaluchennia publiky, zbilshennia dokhodiv* [Museum Marketing and Strategy: Designing Missions, Building Audiences, Generating Revenue and Resours] (T. Oliinyk, T. Pyrohova, S. Riabchuk, & R. Sviato, Trans.). Stylos [in Ukrainian].
- Ministerstvo kul'tury SSSR. (1975, September 18). *Instruktsiya "O poryadke ucheta i khraneniya muzeinykh tsennosteï iz dragotsennykh metallov i dragotsennyi kamnei, nakhodyashchikhsya v gosudarstvennykh muzeyakh i kul'turno-prosvetitel'skikh uchrezhdeniyakh SSSR"* [Instruction "On the Procedure for Recording and Storing Museum Valuables Made of Precious Metals and Precious Stones Located in State Museums and Cultural and Educational Institutions of the USSR"] (№ 29-166) [in Russian].
- Zeligman, I. S. (Ed.). (1914, July 11). Muzei-panoptikum i panorama [Museum-Panopticon and Panorama]. *Golos Belostoka*, 158(903), 4 [in Russian].

SPECULATION WITH THE TERM 'MUSEUM' IN THE NAMES OF CONSUMER INFRASTRUCTURE ENTITIES AND ON THE PAGES OF THE PERIODICAL PRESS

Andrii Boiko-Gaharin^{1a}, Mariia Makarenko^{2b}

¹ Associate Professor at the Department of Art Studies Expertise named after Kazimir Malevich, Doctor of Sciences in History; e-mail: boiko.gagarin@ukr.net; ORCID: 0000-0003-4610-3665

² PhD Student; e-mail: makarenko.m101@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2469-6893

^a National Academy of Culture and Arts Management, Kyiv, Ukraine

^b Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Abstract

The purpose of the article is to outline the current problems in modern museum studies regarding the negative impact on the public perception of museum activities of the manipulation of the term 'museum' in the names of consumer infrastructure and periodicals.

Research methodology. General scientific research methods were used, in particular historical, method of analysis, typological, method of analogies, method of generalization. **Scientific novelty.** The state and degree of speculation research with the term 'museum' in the names of elements of consumer infrastructure are determined. It is revealed that such a phenomenon did not originate in the 21st century but has existed since pre-Soviet times. It is determined why the speculation process with the term 'museum' is so popular in Ukraine and abroad.

Conclusions. The article reflects the position of the authors on the use of the term 'museum' in the names of consumer infrastructure institutions – cafes, restaurants; usually carried out in order to use the authority of museums to attract new customers and consumers. Today it is popular to decorate catering establishments and cafes using antiques without investing in a special concept or design. A proposal was made to amend the legislation on the names of legal entities.

Keywords: service industry; service sector; museums; speculation; company names

СПЕКУЛЯЦИЯ ТЕРМИНОМ «МУЗЕЙ» В НАЗВАНИЯХ СУБЪЕКТОВ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ И НА СТРАНИЦАХ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПРЕССЫ

Андрей Бойко-Гагарин^{1а}, Мария Макаренко^{2б}

¹ Доцент кафедры искусствоведческой экспертизы им. Казимира Малевича, доктор исторических наук; e-mail: boiko.gagarin@ukr.net; ORCID: 0000-0003-4610-3665

² Аспирантка; e-mail: makarenko.m101@gmail.com; ORCID: 0000-0003-2469-6893

^а Национальная академия руководящих кадров культуры и искусств, Киев, Украина

^б Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Аннотация

Цель статьи – определить существующие в современном музееведении актуальные проблемы негативного влияния на общественное представление о музейной деятельности манипуляции термином «музей» в названиях субъектов потребительской инфраструктуры и на страницах периодической прессы. **Методология исследования.** Используются общенаучные методы исследования, в частности исторический, метод анализа, типологический, метод аналогий, метод обобщения. **Научная новизна.** Определены состояние и степень исследования спекуляции термином «музей» в названиях элементов потребительской инфраструктуры. Выявлено, что подобное явление не зародилось в XXI веке, а имеется еще с досоветских времен. Определено, почему процесс спекуляции термином «музей» так популярен в Украине и за рубежом. **Выводы.** В статье отражена позиция авторов по использованию термина «музей» в названиях учреждений потребительской инфраструктуры – кафе, ресторанов; обычно осуществляется с целью применения авторитета музеев для привлечения новых клиентов и потребителей. Сегодня популярно украшать заведения общественного питания и кафе, используя предметы старины и не вкладывая в это специальную концепцию или замысел. Высказано предложение внести изменения в законодательство о наименованиях юридических лиц.

Ключевые слова: индустрия услуг; сфера обслуживания; музеи; спекуляция; названия предприятий

DOI: 10.31866/2617-7943.4.1-2.2021.249070

УДК 903'1+[94(36):314.151

ПЕРВОЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЕ НАРОДОВ И ЗАРУБИНЕЦКАЯ КУЛЬТУРА

Михаил Гусаков

Кандидат исторических наук, научный консультант;

e-mail: arheolog-rus@yandex.ru; ORCID: 0000-0003-0283-6146

«ООО Археологические изыскания в строительстве г. Москвы», Москва, Россия

Аннотация

Статья посвящена одному событию в древней истории, называемому «первым переселением народов», которое много раз исследовалось и комментировалось, когда германские племена – кимвры и тевтоны – осуществили многолетнее перемещение в пространстве Центральной Европы. Они были разгромлены Римом, но это событие вызвало мощное движение других племен, особенно в сторону Восточной Европы, где образовалось много новых археологических культур. Среди них особое место занимает зарубинецкая культура. **Целью исследования** является определение места зарубинецкой культуры в истории Восточной Европы. **Методология исследования** состоит в использовании общенаучных, специальных и междисциплинарных методов. **Научная новизна.** Впервые зарубинецкая культура Восточной Европы рассматривается на фоне движения западноевропейских племен, обусловленного римской экспансией. **Выводы.** Вопрос о происхождении зарубинецкой культуры до сих пор дискуссионный. Сейчас не вызывает особых возражений мнение, что генезис зарубинецкой культуры был процессом сложным, отразившим особенности как внутреннего развития местного населения, так и действие внешних обстоятельств, явившись отражением движения племен в Центре Европы.

Ключевые слова: археологические культуры; племена; армия; варвары; миграции; погребальный обряд; фибулы; урны; кремация; хронология

Вступление

«Безгласные» археологические материалы дают не слишком много одно-значных возможностей для исторических реконструкций, поэтому археологи зачастую не рискуют включать свои наблюдения в исторический контекст. Попытку преодолеть в какой-то мере этот недостаток на примере событий рубежа II–I вв. до н. э. мы и хотели бы предпринять, сознавая степень гипотетичности наших построений.

В истории давно себя зарекомендовал ретроспективный метод, его принцип действия прост – от известного вы спускаетесь к неизвестному. Всё просто. На самом деле это далеко не так. Чем глубже мы опускаемся вниз по хронологиче-

ской шкале истории Европы, особенно древней, трудности увеличиваются. Хорошо, если есть письменные источники, но и они становятся бессильны и мало что могут нам предложить, когда мы имеем дело с огромными пространствами, где не было ни греков, ни римлян. Хорошо, когда есть «литературные хронометры» – это история Греции и Рима. И вот, благодаря им, мы можем хоть краем глаза заглянуть «за кулисы всемирной древней истории». В археологии дело ещё плачевнее, тут всё – относительно, мы не можем безоговорочно верить тому, что достаём из земли. Вся история «висит на волоске». И дело тут в самой археологии, в её сущности: чем толще напластования культурного слоя, тем крепче (подробнее) их связь с хронологией. Искусство археолога строится на постулате: чем толще культурный слой, тем точнее наша археологическая хронологическая шкала, и тем больше усилий надо прилагать археологу в её расшифровке! Но чаще всего мы оперируем фрагментами хронологии и наша задача – сшить их в единый контекст. Наша задача заключается в том, чтобы то, что мы знаем досконально, поставить в цепь последовательных действий и соединить с тем, что «висит» в воздухе. Часто мы пробуем сделать это с помощью исторических событий, которые оставили по себе значительный след, и с их помощью проверяем то, что мы плохо знаем, и через проверку выходим к полновесной картине.

Представим, что перед нашими глазами прокручивается цепь событий, суть которых стала триггером для кардинального изменения, может быть мучительного перехода из одного функционального состояния в другое, приводящих нас к новому повороту исторических событий. И так, «триггерное» событие, о котором удивительным образом стало известно в анналах древней истории, мы попробуем рассмотреть и сравнить последовательно, факт за фактом, с достаточно «темной» серией событий, которые мы регулярно наблюдаем в археологии. Попробуем сказанное проверить на двух примерах – историческом и археологическом.

В последней четверти II в. до н. э. Римская республика на западе перешагнула через Альпы и подошла к границам Галлии. В это время вся западная часть Европы (от Британии до Пиренеев, от Паннонии до земель белгов и бойев на востоке (современная Бельгия и Чехия)) была занята многочисленными кельтскими племенами. С севера «мир кельтов» накрывали племена германцев, которые в малой степени были известны кому-либо, даже римским купцам. В то время Рим устремился на Балканы, последовательно завладев Македонией, Грецией, Далмацией, и развязал югуртинскую войну (111–105 гг. до н. э.) в Африке (Цезарь, 1948).

Но в эти годы Рим неожиданно столкнулся с огромным потоком переселенцев с севера Германии. Возмутителями спокойствия стали племена кимвров и тевтонов (Буданова, 1991, с. 116–117). Страбон (1964/1994) о них пишет мало, отмечая главное – «происхождение их неизвестно». Плутарх (1987) сообщает немного больше: «[...] их только вооруженных мужчин более 300 тыс. человек, а сколько женщин и детей – никто не считал». Кимвры проделали огромный путь, который, если посчитать по карте, будет близок цифре 16 тыс. км. Тевтоны шли другой дорогой.¹ Источники сообщают, что они не сразу дошли до пред-

¹ Путь тевтонов и их союзников лежал после выхода из Дании через земли Бельгии, востока Франции, в восточную Испанию и в западную Италию.

горий Альп, а изрядно «помотались» по землям многих кельтских племен: бойев, таурисков, скордисков гельветов, секванов, белгов, адутуков и многих других, и всех они громили и грабили, и увлекали за собой (Плутарх, 1987; Страбон, 1964/1994; Буданова, 1991). Перспектива встречи с этим «войском» была мало привлекательна, однако Рим привык всё решать быстро и немедленно давать отпор. Война началась в 113 г. до н. э., консул Гней Карбон в одном из горных проходов атаковал войско кимвров и был жестоко разбит.

112–106 гг. до н. э. Кимвры пошли дальше в Галлию и пробыли там недолго.

В 109 г. до н. э. новый консул Марк Юний Силан был разбит кимврами.

В 107 г. до н. э. кимвры и их союзники – гельветы – разбили войско Луция Кассия.

В 106 г. до н. э. консул Квинт Сервилий Цепион так же был разбит.

В 105 г. до н. э. (6 октября) Квинт Сервилий опять был разбит объединенными силами германцев и кельтов (кимвров, тевтонов, гельветов и амбронов) у кельтского поселения Араузиона. Тит Ливий (1989) и Орозий (2004) сообщают подробности разгрома, они ужасны. Таких потерь Рим не нес со времен Канн. Естественно количество убитых в разных источниках расходится, и все же они поражают воображение своими цифрами. Разброс весьма велик от 70 тыс. чел. до 80 тыс. чел. После битвы варвары ушли в Нарбонскую Галлию и оттуда в Испанию, но были изгнаны. Там же они соединились со вторым потоком «беженцев» – тевтонами, которые ушли в Галлию и Испанию и долго «крутились» пока не вышли к берегу Средиземного моря.

Возникшая пауза в нападениях на Италию дала возможность римлянам править положение дел. После окончания войны в Африке Гай Марий в 107 г. до н. э. стал консулом. По всей Италии было объявлено что-то похожее на «всеобщую тотальную мобилизацию», вплоть до того, что в армию могли вступать неимущие пролетарии, рабы и гладиаторы. Так были созданы «новые войска», по своей сущности это уже было профессиональное войско, а не «добровольное ополчение крестьян» под руководством победителя Югурты. Гай Марий брал в армию всех, кто мог держать оружие, увеличил срок службы тем, кто собирался уходить из армии, и отменил имущественный ценз при наборе в армию. Такого в Римской республике ещё не было. В самой структуре легиона были сделаны существенные пополнения отдельных войсковых единиц: ключевой единицей стала когорта. И вот новая армия вышла навстречу врагу. В 102 г. до н. э. объединенное войско варваров пошло в Италию. В битве при Аквах Секстиевых лагерь римлян выдержал несколько штурмов и Гай Марий сам перешел в атаку, после нескольких дней боёв Марий одержал победу над тевтонами. Опять цифры погибших и взятых в плен сильно расходятся – от 100 тыс. до 200 тыс. чел. Кимвры, шедшие вдоль Альпийского хребта в обход, столкнулись со вторым консулом Квинтом Лутацием Катулом, он не смог сдержать натиска варваров и уступил север Италии варварам. В 101 г. до н. э. вновь избранный консулом Гай Марий «собрал в кулак» все вооруженные силы и дал бой кимврам на Равдинском поле. Разброс в цифрах убитых и плененных и здесь велик – от 12 до 65 тыс. убитых и 60 тыс. плененных. Я специально решил отметить упоминания римских авторов о количестве убитых и взятых в плен: у меня нет сомнений, что

приводимые цифры весьма относительны, и всё же они нам дают возможность оценить хотя бы количественный порядок людей, вовлеченных в события. По тем временам это большие цифры. Конечно, они оценивают не только тех, кто начал это движение по Европе, кимвров и тевтонов, но и тех, кого они стронули с места в результате порабощения или союзничества.

Это противостояние, по всей видимости, заняло около 13 лет, т. е. с 113 г. до н. э. до 101 г. до н. э. Или, может быть с небольшими издержками, около 15 лет. Это время непосредственной встречи римлян с германцами и кельтами. А до 113 г. до н. э. сколько ушло времени на продвижение до предгорий Альп у кимвров и у тевтонов, ведь они шли разными дорогами? Они сошлись в 105 г. до н. э. Есть предположение, что они начали свое движение из территории Дании намного раньше. Но об этом несколько позже, а сейчас мы вспомним о последствиях этого огромного по масштабам события, но на территории Восточной Европы в границах современной Белоруссии и Украины.

На большом расстоянии от земель, на которых развернулось «кимврское шествие», произошли события, может быть, не меньшего масштаба чем те, о которых мы только что рассказали, но эти события так спрятаны или завуалированы историей, что мы можем о них говорить пока предположительно, что обусловлено состоянием наших источников, т. е. со значительной долей сомнения в их хронологической последовательности. Речь идет о материалах археологии эпохи Латена в Восточной Европе, т. е. в тех местах, которые мы достаточно хорошо знаем по раскопкам. Кратко дадим экспозицию пространства, о котором пойдет речь.

Место действия весьма огромно и почти сравнимо по площади с тем, где прошли кимвры и тевтоны. Север ограничен течением реки Западная Двина. Основное пространство занято бассейном Днестра, где с запада бассейн Припяти, с востока бассейны Десны и Сейма, южная граница проходит по берегу Черного и Азовского морей, включая Крымский полуостров. С юго-западной части этого пространства надо прибавить бассейны Днестра и Прута, на северо-западе – верховья рек Западного Буга и Немана.

II в. до н. э. был так же «переломным» моментом в истории Восточной Европы. В отечественной археологии в послевоенные годы активно разрабатывалась тема изучения эпохи Латена. Археологическим раскопкам подверглись многочисленные памятники, которые были открыты в результате крупномасштабных работ по строительству цепи водохранилищ на Днестре в 1950–1970 гг. Речь идет о таких культурах, как милоградская, культура штрихованной керамики, юхновская, днепро-двинская, зарубинецкая (далее – ЗК), киевская и черняховская. Наибольший резонанс в исторической науке произвели археологические культуры, такие как зарубинецкая и черняховская. Все остальные достаточно легко вписались в автохтонные культуры и особых дискуссий не вызвали, тогда как зарубинецкая и черняховская возбудили многолетние, очень резкие споры и суждения, подчас исключаящие друг друга. Вот и остановимся на этой теме подробнее. Мы должны сразу оговориться, что все рассуждения вокруг происхождения этих культур были связаны с глубинным вопросом: кто оставил эти древности – славяне или готы? Естественно, всё научное сословие, кото-

рое было вовлечено в это обсуждение, разделилось на два лагеря. Дискуссия длилась более 40 лет, однако с распадом СССР все разговоры на данную тему затухли. Что же осталось в сухом остатке? Сегодня практически нет сомнений, что ЗК корнями своими уходит в поморскую культуру или в культуры, расположенные в правобережье Вислы. Оттуда по реке Западный Буг она спустилась до устья Припяти и расселилась вплоть до ее впадения в Днепр севернее Киева. Другими словами, зарубинецкая культура явно пришлая. И здесь возникает вопрос о причине того, что население северной части Польши было вынуждено покинуть место своего обитания?

Вернемся к движению кимвров по Европе и к результатам этого движения. Мы твердо знаем, что кимвры и тевтоны вышли с территории Дании и шли через весь полуостров на юг. Заметим, что эта часть движения совершенно неизвестна в истории. Римские авторы ничего не знают и едва догадываются о том, что послужило толчком к массовому движению. Есть предположения, что трансгрессия моря вытеснила людей (Страбон, 1964/1994, с. 268–269; Плутах, 1987). Не исключено, что движение начали одни, а в историю вошли другие. Римские письменные свидетельства называют только кимвров и тевтонов, но где они жили изначально – нам не известно. Но помимо севера Дании есть ещё многочисленные острова и Скандия – южная оконечность Швеции. И жизнь в этих краях в те времена была трудная. Совершенно ясно, что, пройдя весь полуостров, они вышли в земли северной Германии и Польши и дальше по Эльбе или Одру прошли до мест обитания бойев (на территории Чехии), вот тут они стали известны римлянам. Страбон достаточно подробно, пусть даже с чужих слов, сообщает о столкновении бойев с кимврами и изгнании последних из своих земель (Страбон, 1964/1994). Итак, если считать циркулем по карте, они прошли в общей сложности 16 тыс. км. На самом деле цифра эта будет много больше. Встает вопрос, когда они вышли? И можно ли проделать такой маршрут за 13 лет (дата о первом упоминании кимвров 113 г. до н. э.)? Думаем, что с таким количеством населения – невозможно. Но, если эти сведения точны, то они проходили в год 1230 км. Это по 102,5 км в месяц – фантастика. Пешком с детьми, женами и стариками почти миллион человек в движении – это маловероятно?

Все движения в древности происходили по рекам или вдоль рек по берегу, наверняка, где-то они «побирались», а где-то «отнимали» или просто «грабили» местное население, то есть вступали в столкновения (мы знаем, что «бои» их прогнали). Значит, они в свою очередь являлись толчком для тех, кто жил у них на пути. В свою очередь, тот, кто снимался с насиженного места, толкал других и так этот «принцип домино» действовал во II в. до н. э. Может быть, всё началось в первой половине II в. до н. э., тогда мы приближаемся к дате, которая определяет пребывание «зарубинцев» на Припяти. По меткому выражению М. Шукина и В. Еременко (1999): «Все эти культуры от Балтики до Карпат, Днестра и Дуная, при наличии определенных различий, обладают общими чертами: их носители пользуются фибулами и оружием кельтского образца, у них исключительно лепная керамика (лишь иногда используется поворотная подставка), чернолощеная или нарочито ошершавленная – «хророватая», они хоронят своих сородичей в больших могильниках и почти исключительно по обряду трупосожжения (кре-

мация). Эти общие черты заметно отличают их от соседей – кельтов, гето-даков, сарматов и скифов, а также от жителей лесной зоны Восточной Европы» (с. 140). Напомним, что этими маршрутами по Висле – Сану – Днестру – Пруту ходили бастарны (германцы, или кельты?) в III в. до н. э. (Буданова, 1991, с. 44–45).

А теперь перейдем к последствиям этих европейских «движений»: кто вынужден был уйти с места первичного обитания в Восточной Европе? На наш взгляд, такое огромное событие как массовое движение кимвров и тевтонов не могло бесследно пройти для соседей, в частности тех, кто жил вдоль Одры, Вислы и Днепра. Заметим себе, что европейцев, особенно северных, совершенно не интересовали огромные лесные массивы Восточной Европы, и север их не интересовал тоже, они стремились на юг и юго-восток и достаточно точно следовали туда, в частности в направлении Висла – Западный Буг – Припять – Днепр – до порогов, а далее – как получится, дорога шла в Крым, или второй финальной точкой было гирло Дуная – остров Певка, из Припяти и по Горыни до речек, впадающих с севера в Днестр, а там и до Дуная можно дойти.

В конце XIX (1898 г.) века В. Хвойка под Киевом вскрыл несколько погребений, характер погребального обряда которых сразу вызвал волну толкований и разночтений. Так возникла многолетняя дискуссия о присутствии германских племен на территории Российской империи (Украины). Острота дискуссии фокусировалась вокруг вопроса, относятся ли найденные древности к раннеславянским и могут ли они служить предметом изучения истории славян. Наряду с этим, ключевым вопросом шла дискуссия о хронологии данных древностей и поиски новых памятников. В спор резко вошли немецкие историки и археологи, такие как Г. Коссинна (Kossinna, 1928), П. Райнеке (Reinecke, 1906), К. Такенберг (Takenberg, 1929). Они восторженно встретили первые публикации и единодушно объявили, что обнаруженные в Поднепровье погребения оставлены германскими племенами – готами. Столпы русской археологии, такие как А. Спицын, Ю. Готье и В. Городцов, не смогли найти в то время достаточно «вещных и объективных» аргументов, чтобы парировать выводы немецких ученых. Чтобы сгладить остроту проблемы, А. Спицын (1948) объявил, что эти памятники относятся к эпохе «полей погребальных урн» (с. 56). В. Городцов (1910) отнес их к «славяно-германской семье» (с. 403). Ю. Готье (1930) писал, что «вопрос открыт и в нём много загадочного и при теперешнем состоянии наших знаний он не может быть разрешен в утвердительном смысле» (с. 16). Другого мнения быть не могло, русская археология тогда впервые столкнулась с подобными памятниками, и четкого мнения на сей счет ни у кого не было.

Сегодня вряд ли найдется человек, помнящий досконально, о чем шел спор, кроме тех, кто в те времена ходил «в коротких штанишках». Сегодня острота проблемы растворилась и приняла вид прозрачного раствора, только вкус этой воды отдает слабой горечью былых баталий. И горечь в том, что до сих пор неясно, ради чего «боролись», зачем сходились «врукопашную» и почему делили людей «на своих и чужих». Сегодня, очевидно, всё это было напрасно. В пылу спора никто не заметил, как на берегах Вислы тихо и без ажитации сложилась и обрела четкие контуры концепция «праславянской прародины». Так для всего европейского мира родиной славян стала Польша (с 1918 г.), а не Украина или Белоруссия

и уж тем более не Россия. Справедливости ради надо сказать, что параллельно и независимо от исследований в СССР аналогичная борьба шла за «происхождение славян» в Польше, которая после Первой мировой войны стала независимым государством, между польскими учеными во главе с Ю. Костшевским и немецкой школой Г. Коссинны. Поляки создали достаточно стройную концепцию происхождения и формирования «венедской» культуры славян на территории между Одрой и Вислой, эта гипотеза вошла в мировую историческую практику под названием «висло-одерская» прародина славян. Идею Ю. Костшевского деятельно поддержал известный польский славист Т. Лер-Сплавинский. Данная концепция продержалась до начала 80-х годов прошлого века. Но совершенно неожиданно для многих исследователей из Польши прозвучал голос К. Годловского (Godłowski, 1979), который объявил вслед за П. Третьяковым (1970) и И. Вернером (1972), что истоки славянства надо искать в Верхнем Поднепровье, и основа этого поиска была ЗК. Надо сказать, что гипотеза о «славянстве» ЗК не нова. Она очень деятельно отстаивалась ещё Л. Нидерле (1956) и В. Хвойкой (1901) и впоследствии советскими археологами В. Бараном, М. Брайчевским, И. Винокуром, Е. Максимовым, Э. Сымановичем и др. Ю. Кухаренко (1964) внес огромный вклад в изучение ЗК не только своими раскопками в Припятском Полесье, но и удивительно четкой и полноценной публикацией материалов раскопок. Он долго придерживался общего мнения о «славянском» происхождении ЗК, но по мере увеличения раскопочного материала он пришел к выводу, что западная группа (Полесская) сохранила свою независимость вплоть до прихода готов (с. 5). В сумме всех аргументов лежала идея движения из Полесья в Среднее Поднепровье, но «в результате неизвестных причин» в начале I в. н. э. движение повернуло на север – в Верхнее Поднепровье². Далее, оформилась концепция киевской культуры, которая в III–V вв. н. э. возникла на базе позднезарубинецких поселенцев (Терпиловский, 2004). В противовес вышеназванным гипотезам стояла гипотеза происхождения ЗК, выдвинутая В. Седовым (1970, 2005), он объявил, что зарубинецкие племена принадлежали балтам, правда, спустя много лет он поменял свою версию. В 1960-х годах, в связи с выходом работ Д. Мачинского, возникла дискуссия о принадлежности к зарубинецким древностям ещё одной археологической группы – прутско-днестровской, это были материалы культуры Поянешти-Лукашевка. Д. Мачинский (1963, 1966а, 1966b, 1973) рассматривал её как четвертую группу ЗК. Ю. Кухаренко (1978) не включал в «зарубинецкие» памятники Верхнего Подесенья, Побужья и Поднепровья.

На наш взгляд, главным активным деятелем по изучению эпохи раннего железа (включавшего множество археологических культур, и зарубинецкую в том числе) был П. Третьяков. По его мнению, происхождение ЗК никак не было связано с местными культурами. Напротив, по мере продвижения в неё вливались представители местных культур. Это был конгломерат из потомков лужицко-поморских племен, милоградской, тшинецко-комаровской, белогрудовской,

² В качестве возможных причин исхода части «зарубинцев» на север высказывалась идея продвижения на украинские степи сарматских племен или экономический кризис.

чернолесской культур, традиции которых прослеживаются в зарубинецких памятниках (Третьяков, 1966).

Киевский археолог Е. Максимов (1982), исследовавший многие памятники ЗК, рассматривал её как историческое новообразование. По его мнению, это был симбиоз многочисленных культур, возникших в результате движения из прародины в новые места обитания, интеграции локальных вариантов поздне-поморской, подклешевых, позднелужицких, живших в междуречье Буга и Припяти, милоградских и подгорцевских культур Верхнего и Среднего Поднепровья. Основываясь на находках обломков античных амфор на поселениях Среднего Поднепровья и считая возможным «удревнить» время появления некоторых типов фибул, Е. Максимов относил сложение зарубинецкой культуры к концу III в. до н. э., что, на наш взгляд, весьма сомнительно. Были разные мнения о происхождении и этнической принадлежности ЗК, но всё растворилось в пространстве и времени. Остались вопросы.

В 1978 г. Ю. Кухаренко выпустил статью о зарубинецких памятниках Подолии, где четко высказался о принадлежности их к «бастарнам», т. е. к археологической культуре Поянешти-Лукашевка (Кухаренко, 1978). М. Щукин (1994, 1999) ещё с 1960-х годов был совершенно уверен, что бастарны и археологическая ЗК – суть одно и то же. Эта мысль напрямую относится и к культуре Поянешти-Лукашевка (Мачинский, 1966а, 1966б).

Здесь нужно сказать о «материальной базе» ЗК немного подробнее. Состояние дел в исследовании ЗК таково: к настоящему времени уже известно около 500 памятников зарубинецкой культуры, поселений и могильников (Кухаренко, 1964; Максимов & Русанова, 1993). Раскопано и опубликовано более 1500 погребений.

ЗК просуществовала сравнительно недолго. Появившись в конце I-го тысячелетия до н. э. в районах Полесья, Среднего и Верхнего течения Днепра, она в I в. н. э. исчезает, оставив значительный след в сопредельных северных археологических культурах (Седов, 1970, 2005; Терпиловский, 2004). Сегодня мы располагаем информацией о значительном расселении «зарубинцев» на большой территории, куда входят бассейны рек Припяти, Днепра и Южного Буга.

Главные проблемы в изучении культуры три: 1 – время формирования культуры на территории Восточной Европы, т. е. появление культуры; 2 – хронология инвентаря; 3 – кто носители культуры (этнос). Вот и попробуем кратко ответить на данные три вопроса.

С V–III вв. до н. э. в Юго-Восточной Европе развернулось значительное по масштабам движение кельтских племен от верховьев Дуная и Рейна на Балканы и до Греции. Движение кельтов шло по левому берегу Дуная (Шкунаев, 1988; Колосовская, 1988). Период кельтской экспансии длился более 3-х столетий. Одновременно с этим источники сообщают о продвижении германских племен под именем «бастарны» в устье Дуная, по Висле – Сану – Днестру – Пруту (Страбон, 1964/1994). В археологии это движение может быть отождествлено с культурой Поянешти-Лукашевка (Мачинский, 1966а). Бастарны стали известны историкам ещё в III в. до н. э.

Историк Помпей Трог сообщает, что между 233–229 гг. до н. э. бастарны в период римско-македонских войн перемещались по землям восточнее Балкан.

Деметрий из Каллатиса помещает бастарнов в низовье Дуная в 216 г. до н. э. Тит Ливий под датами 182–179 гг. до н. э. сообщает, что было послано посольство Македонского царя Филиппа V к бастарнам, чтобы склонить их к союзу против Рима. Орозий под датой 175 г. до н. э. сообщает, что против дарданов (на Балканах) действовал отряд бастарнов под руководством Клондика. В течение I-го века до н. э. бастарны были постоянными союзниками боспорских городов в борьбе с Римом (Щукин, 1994, 1999, 2005).

По общему мнению, появление ЗК в пределах Восточной Европы произошло во II в. до н. э. К сожалению, письменные источники ничего не пишут об этом. Однако второй не менее известный в письменной исторической традиции миграционный процесс в Европе был зафиксирован под датами II–I вв. до н. э. (Шелов-Коведяев, 1994а; 1994b). Это было движение кимвров и тевтонов (Плутарх, 1987; Страбон, 1964/1994). М. Щукин (1994) считал, что движение началось ещё в III в. до н. э. и шло по Эльбе, что привело в движение племена, населявшие эти места. Они в свою очередь, возможно, сдвинули племена, населявшие Одер и другие, жившие до Вислы. М. Щукин обращает внимание, что тевтоны и кимвры были германцами, но при этом они были сильно кельтизированы.

Мы уже говорили, что из вещевого набора можно выделить наиболее многочисленными находки: урны и бытовая посуда (более 1000 ед.), фибулы (660 ед.), предметы украшений. Оружия мы не знаем, в погребениях его практически не было.

68 Сразу отметим, что основной материал, дающий дату, – это фибулы из погребений. «Что касается фибул ранней и среднелатенской схемы, то их датировку вместе с периодизацией самого латенского периода европейские исследователи пересматривали несколько раз, то «омолаживая», то «удревняя» их в пределах от 25 до 75 лет. Ряд европейских исследователей (Й. Тодорович, З. Возняк, В. Зирра и др.) «удревнили» границы между отдельными хронологическими фазами латена на 25–50 лет по сравнению с принятой ранее схемой Я. Филиппа. К. В. Каспарова (1981) отнесла ранние фибулы зарубинецких могильников ко второй четверти II в. до н. э. (с. 63). Эта дата уже близка к последней трети III в. до н. э., т. е. к периоду, который устанавливается для ранних зарубинецких поселений на основании амфорного материала...» – отмечает А. Обломский (Обломский, 1993). Меня всегда удивляло, как часто пытаются «удревнить» материал, но на самом деле мы имеем дело с хронологическим диапазоном «от сих до сих». Мы всегда должны помнить, что наш объект (артефакт) живет в диапазоне, точной даты у него нет.

Определение времени появления ЗК до сих пор не получило общепризнанного решения. Причину такого положения следует искать в расхождениях между датировками фибул и античной амфорной тары. Первые являются обычным хронологическим эталоном для зарубинецких могильников, и у них есть дериваты (т. е. подражания образцам), как далеко отстоят во времени эти подражания высчитать невозможно. Обломки амфор используются при датировках поселений Среднего Поднепровья, однако неодолимая страсть археологов удревнять памятник и его материал оказывает плохую услугу – мы ошибаемся. Возможно, причина «ошибки» в датировании кроется в сравнительно плохо стратифици-

рованном культурном слое на городищах и поселениях, где материалы разных эпох перемешаны, тогда как в погребениях обломков амфор нет. Следовательно, мы не можем полностью опираться на данный материал, что снимает часть вопросов хронологии в южных районах Поднепровья. Можем согласиться с достаточно корректной датировкой, которая прозвучала в 1993 г. на основе типологии и корреляции фибул и керамики (Максимов & Русанова, 1993).

Хронология Полесья (табл. I)

1. Фаза 190–120 гг. до н. э. (ср. зн. 155 г. до н. э.).
2. Фаза 120–60 гг. до н. э. (ср. зн. 90 г. до н. э.).
3. Фаза 60–10 гг. до н. э. (ср. зн. 35 г. до н. э.).
4. Фаза 10 г. до н. э. – 40 г. н. э. (25 г. н. э.).

Хронология Верхнего Поднепровья (Табл. II)

1. Фаза 275 г. до н. э. – 200 г. до н. э. (ср. зн. 232 г. до н. э.).
2. Фаза 200 г. до н. э. – 100 г. до н. э. (ср. зн. 150 г. до н. э.).
3. Фаза 75 г. до н. э. – 25 г. н. э. (ср. зн. 25 г. до н. э.).
4. Фаза 25 г. н. э. – 100 г. н. э. (ср. зн. 65 г. н. э.).

Третья локальная группа ЗК – Среднеподнепровская по своим характеристикам похожа на группу из Верхнего Поднепровья, с той лишь разницей, что нижние даты получены по осколкам амфор. Но хочу обратить внимание читателя на тот факт, что это «размытые даты», это хронологические диапазоны. На самом деле их можно представить в усредненном виде (см. цифры в скобках). Их величины намного сужают хронологическую базу и дают нам более четкое представление о времени. К сожалению, кроме фибул у нас почти нет других хронологических индикаторов (за редким исключением, но это уникальные вещи).

Большинство фибул относятся к латенскому периоду (скрепленные, с треугольным концом), остальные – к провинциально-римским (подвязные, глазчатые и т. д.).

Ранние фибулы – «расчлененные» с восьмеркообразной спинкой и с двумя шариками на конце ножки. Их очень мало, буквально единицы. Они известны в юго-восточных областях латенской культуры, среди материалов ясторфской и пшеворской культур, датированных началом II в. до н. э. (Каспарова, 1981, с. 63, 1984, с. 115, рис. 5). Такое представление, что эти фибулы либо принадлежали «старикам», либо были в качестве содержимого погребальных урн «предков», которые несли родственники в «новые» земли.

Самую большую группу составляют фибулы среднелатенской схемы, это т. н. фибулы скрепленной конструкции, в том числе и «копьевидные» фибулы. Наиболее характерными для ЗК являются проволочные фибулы, конец ножки которых загнут на спинку и скреплен в виде «лапки»; впоследствии он стал расплюснут в треугольную пластину, расширяющуюся к головке фибулы. Эти фибулы с треугольным щитком рассматривают как специфическую форму и называют «зарубинецкими». Они найдены во всех местах обитания зарубинцев. Исследования подтвердили, что время бытования среднелатенских фибул II–I вв. до н. э.

Второй достаточно многочисленной группой были фибулы раннеримской конструкции с рамчатым или сплошным приемником. В настоящий момент су-

ществует несколько типологий зарубинецких фибул, но общей типологии, где были бы учтены все их типы и варианты, пока нет. По-видимому, решение данной проблемы впереди. В конце I в. до н. э. и в начале I в. н. э. территория зарубинецкой культуры в Среднем Поднепровье значительно расширяется, памятники ЗК появляются в Южном Побужье. В это время распространяются «рамчатые» и «воинские» фибулы (они датируются временем 10 г. н. э.) – 20–40 гг. н. э. (Максимов & Русанова, 1993).

Главная отличительная черта памятников ЗК от других культур – это некрополи с кремацией (Гусаков, 2005). Других погребений нет. Именно они сближают данную культуру с западными и северными культурами Эльбы, Одры и Вислы. Удивителен факт, что в погребениях нет оружия, в отличие от германских древностей. И ещё один аргумент в пользу родства этих древностей: при нанесении на карту материалов из погребений удивительно хорошо читается линия движения археологических артефактов с территории Дании и Северной Германии, через северные и центральные воеводства Польши (Щецинское, Кошалинское, Гданьское, Варшавское, Люблинское). Первый путь – в территорию бассейнов Припяти и Днепра; второй – по Сану в Днестр и Прут (Пачкова, 2006).

На наш взгляд, археологические данные противоречат тому, что поход кимвров и тевтонов длился всего 13 лет.

Трудно согласиться с этими датами, т. к. они слишком узки для такого события. Страбон описывает его через 150 лет, Плутарх через 220–230 лет, Орозий отстоит ещё дальше. Я понимаю, что были ранние источники, но они не дошли до нас. Возникает вопрос, по какому календарю велся счет времени? Вероятно, от сотворения Рима. Начну с того, что воины и сопровождающие их (женщины, дети, старики) не могут двигаться со скоростью армии Рима. Это был неорганизованный людской поток, который состоял из всех желающих сразиться с Римом, но 2/3 этого «воинства» были старики, жены, дети, рабы, слуги, и они шли по своему графику. Напротив, вооруженные соплеменники шли отдельно и реагировали на все действия римлян адекватно их маневрам. Это была отдельная война, она и дала нам неожиданные поражения римлян, забывших о том, чему они долго учились. Но против них была армия варваров, состоявшая из сверхактивных людей, мечтавших не только о военной добыче, а о новых землях для своих семей. Римские солдаты мечтали дожить до пенсии и стать землевладельцами: их собственность защищали римские законы и государство.

Мощный человеческий поток, обрушившийся во II в. до н. э. на южный берег Балтии, где обитали прибалтийские племена, до этого едва сводившие здесь концы с концами. Здесь неплодородные песчаные земли. Именно их скудость привела всех в движение, и эта лавина двинулась на юг по двум рекам одновременно – по Одре и Висле. И все, кто проживал на их пути, струнулись с места и отправились к большим притокам Западного Буга и Сана. Было два пути. Первый по Западному Бугу в Припять, далее по Днепру (Борисфену) до гирла, а потом до Сивашей и Крыма. Второй путь был автономный: по Висле – в Сан – в Днестр и до Понта Эвксинского, или до гирла Дуная. Так сложилось два потока. Первый «кельтский поход» проделали бастарны в III в. до н. э. И во втором случае от толчка кимвров и тевтонов во II в. до н. э. произошел аналогичный

поход, может быть с большим количеством участников и более «интернациональный», не только германцы, но и кельты, и, вероятно, балты и славяне.

Через Восточную Европу кто только не ходил, начиная с культуры шаровых амфор и фатьяновцев; европейцы давно знали основные пути и пользовались ими. Но с VIII в. до н. э. в степях появились сменяющие друг друга «разбойники и активные убийцы» – киммерийцы, скифы, сарматы, сменившие скифов во II–I вв. до н. э. И чтобы увидеть Крым, надо было пройти сквозь отряды степных племен.

А теперь попробуем представить, когда же «зарубинцы» могли прийти в те места, где их застала археология? Нет сомнений, что всё произошло во 2-й пол. II в. до н. э. Это был достаточно быстрый и мгновенный проход зарубинцев по Припяти и дальше к Борисфену, но на юг дорога была закрыта сарматами, и пришлось поворачивать на север, где возникла верхнеднепровская группа ЗК (Чаплин и др. памятники). Нет сомнения в том, что первоначальным толчком данного восточного потока были кимвры и тевтоны, но они шли в Рим, а вот их «сотоварищи» в Рим не рвались, они знали другую точку притяжения – Крым (Ойюм, по Иордану). Открытие позднезарубинецких памятников имеет существенное значение для определения этнического лица зарубинецкого населения. П. Третьяков (1974) был совершенно уверен, что эти памятники были прямым продолжением зарубинецких. К позднезарубинецким памятникам, по П. Третьякову, непосредственно примыкают памятники киевской культуры, являвшиеся в свою очередь генетическими предшественниками славянской культуры типа Пеньковки. На севере, в Верхнем Поднепровье, потомкам зарубинецкого населения принадлежали памятники типа Колочина. Именно П. Третьяков в результате своих изысканий построил единую цепь происхождения культуры от ЗК и далее – до ранних славян.

Выводы

Происхождение зарубинецкой культуры до сих пор дискуссионно. Сейчас не вызывает особых возражений мнение, что генезис зарубинецкой культуры был процессом сложным, отразившим особенности как внутреннего развития местного населения так и действие внешних обстоятельств, явившись отражением движения племен в Центре Европы. В истории археологии достаточно много примеров, где мы можем проверить археологию письменной историей, нужно только внимательней взглянуть в прошлое.

Список источников

- Амброз, А. К. (1991). *Фибулы юга Европейской части СССР*. Наука. (Археология СССР, вып. Д1-30).
- Буданова, В. П. (1991). *Этнонимия племен Западной Европы: рубеж античности и средневековья*. Институт всеобщей истории.
- Вернер, И. (1972). К происхождению и распространению антов и склавинов. *Советская археология*, 4, 102–115.

- Городцов, В. А. (1910). *Бытовая археология*. Рипол Классик.
- Готье, Ю. В. (1930). *Железный век в Восточной Европе*. Красный пролетарий.
- Гусаков, М. Г. (2005). К вопросу о происхождении обряда сожжения в урне и без неё. В *Теоретические и методические подходы к изучению погребального обряда в современной археологии*, Материалы всероссийской научной конференции (с. 31–32). Институт археологии РАН.
- Еременко, В. Е., & Щукин, М. Б. (1992). К проблеме кимвров, тевтонов и кельтоскифов и некоторые вопросы рубежа среднего и позднего Латена. В В. Е. Еременко (Ред.), *Проблемы хронологии эпохи Латена и Римского времени* (с. 80–115). Ойум.
- Каспарова, К. В. (1981). Роль юго-западных связей в процессе формирования зарубинецкой культуры. *Советская археология*, 2, 57–79.
- Каспарова, К. В. (1984). Зарубинецкая культура в хронологической системе культур эпохи Латена. *Археологический сборник*, 25, 108–117.
- Колосовская, Ю. К. (1988). Кельты, иллирийцы, фракийцы на Дунае в V-I вв. В Е. С. Голубцова (Ред.), *История Европы* (Т. 1: Древняя Европа, с. 504–511). Наука.
- Кухаренко, Ю. В. (1964). *Зарубинецкая культура*. Наука. (Археология СССР, вып. Д1-19).
- Кухаренко, Ю. В. (1978). О так называемых зарубинецких памятниках в Подолии. В В. В. Кропоткин, Г. Н. Матюшин, & Б. Г. Петерс (Ред.), *Проблемы советской археологии* (с. 142–146). Наука.
- Ливий, Т. (1989). *История Рима от основания города* (В. М. Смирин, пер.; Т. 1). Наука.
- Максимов, В. В. (1982). *Зарубинецкая культура на территории УССР*. Наукова думка.
- Максимов, Е. В., & Русанова, И. П. (1993). Зарубинецкая культура. В И. П. Русанова, & Э. А. Сымонович (Ред.), *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. – первой половине I тысячелетия н. э.* (с. 20–39). Наука. (Археология СССР).
- Мачинский, Д. А. (1963). О хронологии некоторых типов вещей зарубинецкой и одновременных ей культур. *Краткие сообщения Института археологии*, 94, 20–28.
- Мачинский, Д. А. (1966а). К вопросу о датировке, происхождении и этнической принадлежности памятников типа Поянешти-Лукашевка. В Н. Я. Мерперт, & П. М. Кожин (Ред.), *Археология Старого и Нового Света* (с. 82–96). Наука.
- Мачинский, Д. А. (1966b). К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры. *Краткие сообщения Института археологии*, 107, 3–8.
- Мачинский, Д. А. (1973). Кельты на землях к востоку от Карпат. *Археологический сборник*, 15, 52–64.
- Немировский, А. И., & Дашкова, М. Ф. (1977). *Флор Луций Анней – историк Древнего Рима*. Издательство Воронежского университета.
- Нидерле, Л. (1956). *Славянские древности* (Т. Ковалёва, & М. Хазанова, пер.). Издательство иностранной литературы.
- Никитина, В. Б. (1965). Памятники поморской культуры в Белоруссии и на Украине. *Советская археология*, 1, 194–205.
- Обломский, А. М. (1993). Поздnezарубинецкие памятники. В И. П. Русанова, & Э. А. Сымонович (Ред.), *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. – первой половине I тысячелетия н. э.* (с. 40–52). Наука. (Археология СССР).
- Орозий, П. (2004). *История против язычников* (В. М. Тюленев, пер.; кн. 1–7, 2-е изд.). Издательство Олега Абышко.

- Пачкова, С. П. (2006). *Зарубинецкая культура и латинизированные культуры Европы*. Институт археологии НАН Украины.
- Плутарх. (1987). *Избранные жизнеописания* (М. Томашевская, сост.; Т. 1). Правда.
- Седов, В. В. (1970). *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья*. Наука. (Материалы и исследования по археологии СССР, вып. 163).
- Седов, В. В. (2005). *Избранные труды: Славяне. Древнерусская народность*. Знак.
- Спицын, А. А. (1948). Поля погребальных урн. *Советская археология*, 10, 53–72.
- Страбон. (1994). *География* (С. Л. Утченко, ред., Г. А. Стратановский, пер.). Ладомир. (Оригинальная работа опубликована 1964).
- Тацит, К. (1969). *Сочинения в двух томах* (Я. М. Боровский, & М. Е. Сергеев, сост., А. С. Бобович, пер.; Т. 1: *Анналы*. Малые произведения). Наука.
- Терпиловский, Р. В. (2004). *Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э.* Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej.
- Третьяков, П. Н. (1966). *Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге*. Наука.
- Третьяков, П. Н. (1970). *У истоков древнерусской народности*. Наука. (Материалы и исследования по археологии СССР, вып. 163).
- Третьяков, П. Н. (1974). Древности второй и третьей четвертей I тыс. н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье. В П. Н. Третьяков (Ред.), *Раннесредневековые восточнославянские древности* (с. 40–118). Наука.
- Филип, Я. (1961). *Кельтская цивилизация и её наследие*. Издательство Чехословацкой Академии Наук; Артия.
- Хвойка, В. В. (1901). Поля погребений в Среднем Поднепровье. В С. Ф. Платонов (Ред.), *Записки Императорского русского археологического общества* (Т. 12, вып. 1-2, с. 172–190). Типография И. Н. Скороходова.
- Цезарь, Ю. (1948). *Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне, о Гражданской войне, об Александрийской войне, об Африканской войне* (М. М. Покровский, пер.). Академия наук СССР.
- Шелов-Коведяев, Ф. В. (1994а). Плиний. В Л. А. Гиндин, С. А. Иванов, & Г. Г. Литаврин (Сост.), *Свод древнейших письменных известий о славянах* (Т. 1, с. 18–36). Восточная литература.
- Шелов-Коведяев, Ф. В. (1994б). Тацит. В Л. А. Гиндин, С. А. Иванов, & Г. Г. Литаврин (Сост.), *Свод древнейших письменных известий о славянах* (Т. 1, с. 37–45). Восточная литература.
- Шелов-Коведяев, Ф. В. (1994с). Птолемей. В Л. А. Гиндин, С. А. Иванов, & Г. Г. Литаврин (Сост.), *Свод древнейших письменных известий о славянах* (Т. 1, с. 46–62). Восточная литература.
- Шкунаев, С. В. (1988). Кельты в Западной Европе в V–I вв. В Е. С. Голубцова (Ред.), *История Европы* (Т. 1: Древняя Европа, с. 492–503). Наука.
- Щукин, М. Б., & Еременко, В. Е. (1999). К проблеме кимвров, тевтонов и кельтоскифов: три загадки. *Археологический сборник*, 34, 134–160.
- Щукин, М. Б. (1994). *На рубеже эр*. Фарн.
- Щукин, М. Б. (1999). Забытые бастарны. *Stratum plus*, 5, 75–90.
- Щукин, М. Б. (2005). *Готский путь*. Филологический факультет Санк-Петербурзкого государственного университета.
- Godlowski, K. (1979). *Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V–VII w. n. e.* Akademia Górniczo-Hutnicza im S. Staszica.

- Kossinna, G. (1928). *Ursprung und Verbreitung der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*. Verlag von Curt Kabitzsch.
- Reinecke, P. (1906). Aus der russischen archäologischen Litteratur. *Mainz*, 1, 42–50.
- Tackenberg, K. (1929). Die Bastarnen. *Volk und Rasse*, 4, 232–244.

References

- Ambroz, A. K. (1991). *Fibuly yuga Evropeiskoi chasti SSSR* [Brooches of the South of the European Part of the USSR]. Nauka. (Arkheologiya SSSR, Iss. D1-30) [in Russian].
- Budanova, V. P. (1991). *Etnonimiya plemen Zapadnoi Evropy: rubezh antichnosti i srednevekov'ya* [Ethnonymy of the Tribes of Western Europe: the Border of Antiquity and the Middle Ages]. Institut vseobshchei istorii [in Russian].
- Caesar, J. (1948). *Zapiski Yuliyi Tsezarya i ego prodolzhateli o Gall'skoi voine, o Grazhdanskoj voine, ob Aleksandriiskoi voine, ob Afrikanskoj voine* [Notes of Julius Caesar and His Successors about the Gallic War, about the Civil War, about the Alexandrian War, about the African War] (M. M. Pokrovskii, Trans.). Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR [in Russian].
- Eremenko, V. E., & Shchukin, M. B. (1992). K probleme kimvrov, tevtonov i kel'toskifov i nekotorye voprosy rubezha srednego i pozdnego Latena [To the Problem of the Cimbri, Teutons and Celto-Scythians and Some Questions of the Boundary Between the Middle and Late Laten]. In V. E. Eremenko (Ed.), *Problemy khronologii epokhi Latena i Rimskogo vremeni* [Problems of Chronology of the Era of Laten and Roman Times] (pp. 80–115). Oium [in Russian].
- Filip, Ia. (1961). *Kel'tskaya tsivilizatsiya i ee nasledie* [Celtic Civilization and Its Heritage]. Izdatel'stvo Chekhoslovatskoj Akademii Nauk; Artiya [in Russian].
- Godlowski, K. (1979). *Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V–VII w. n.e.* [From the Research on the Issue of the Spread of the Slavs in the V–VII Centuries AD]. Akademia Górniczo-Hutnicza im S. Staszica [in Polish].
- Gorodtsov, V. A. (1910). *Bytovaya arkheologiya* [Household Archeology]. Ripol Klassik [in Russian].
- Gote, Iu. V. (1930). *Zheleznyi vek v Vostochnoi Evrope* [Iron Age in Eastern Europe]. Krasnyi proletarii [in Russian].
- Gusakov, M. G. (2005). K voprosu o proiskhozhdenii obryada sozhzheniya v urne i bez nee [To the Question of the Origin of the Ritual of Burning in an Urn and without It]. In *Teoreticheskie i metodicheskie podkhody k izucheniyu pogrebal'nogo obryada v sovremennoi arkheologii* [Theoretical and Methodological Approaches to the Study of the Funeral Rite in Modern Archeology], Proceedings of the all-Russian Scientific Conference (pp. 31–32). Institute of archaeology RAS [in Russian].
- Kasparova, K. V. (1981). Rol' yugo-zapadnykh svyazei v protsesse formirovaniya zarubinskoi kul'tury [The Formation of the Zarubinty Culture and Its South-Western Links]. *Soviet Archaeology*, 2, 57–79 [in Russian].
- Kasparova, K. V. (1984). Zarubinskaya kul'tura v khronologicheskoi sisteme kul'tur epokhi Latena [Zarubinty Culture in the Chronological System of Cultures of the Latena Era]. *Arkheologicheskii sbornik*, 25, 108–117 [in Russian].
- Khvoika, V. V. (1901). Polya pogrebenii v Srednem Podneprov'e [Burial Fields in the Middle Dnieper Region]. In S. F. Platonov (Ed.), *Zapiski Imperatorskogo russkogo arkheologicheskogo obshchestva* [Notes of the Imperial Russian Archaeological Society] (Vol. 12, Iss. 1-2, pp. 172–190). Tipografiya I. N. Skorokhodova [in Russian].

- Kolosovskaia, Iu. K. (1988). Kel'ty, illiriitsy, frakiitsy na Dunae v V-I vv. [Celts, Illyrians, Thracians on the Danube in the V-I Centuries]. In E. S. Golubtsova (Ed.), *Istoriya Evropy* [History of Europe] (Vol. 1: Drevnyaya Evropa [Ancient Europe], pp. 504–511). Nauka [in Russian].
- Kossinna, G. (1928). *Ursprung und Verbreitung der Germanen in vor- und fruhgeschichtlicher Zeit* [Origin and Distribution of the Germanic Peoples in Prehistoric and Early History]. Verlag von Curt Kabitzsch [in German].
- Kukhareenko, Iu. V. (1964). *Zarubinskaya kul'tura* [Zarubintsy Culture]. Nauka. (Arkheologiya SSSR, Iss. D1-19) [in Russian].
- Kukhareenko, Iu. V. (1978). O tak nazyvaemykh zarubinskikh pamyatnikakh v Podolii [About the So-Called Zarubints Monuments in Podolia]. In V. V. Kropotkin, G. N. Matyushin, & B. G. Peters (Eds.), *Problemy sovetskoi arkheologii* [Problems of Soviet Archeology] (pp. 142–146). Nauka [in Russian].
- Livius, T. (1989). *Istoriya Rima ot osnovaniya goroda* [History of Rome from the Founding of the City] (V. M. Smirina, Trans.; Vol. 1). Nauka [in Russian].
- Machinskii, D. A. (1963). O khronologii nekotorykh tipov veshchei zarubinskoi i odnovremennykh ei kul'tur [About the Chronology of Some Types of Things of the Zarubintsy and Simultaneous Cultures]. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii*, 94, 20–28 [in Russian].
- Machinskii, D. A. (1966a). K voprosu o datirovke, proiskhozhdenii i etnicheskoi prinadlezhnosti pamyatnikov tipa Poyaneshti-Lukashevka [On the Dating, Origin and Ethnicity of Monuments of the Poyaneshti-Lukashevka Type]. In N. Ia. Merpert, & P. M. Kozhin (Eds.), *Arkheologiya Starogo i Novogo Sveta* [Archeology of the Old and New Worlds] (pp. 82–96). Nauka [in Russian].
- Machinskii, D. A. (1966b). K voprosu o proiskhozhdenii zarubinskoi kul'tury [On the Origin of the Zarubintsy Culture]. *Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii*, 107, 3–8 [in Russian].
- Machinskii, D. A. (1973). Kel'ty na zemlyakh k vostoku ot Karpat [Celts in the Lands East of the Carpathians]. *Arkheologicheskii sbornik*, 15, 52–64 [in Russian].
- Maksimov, E. V., & Rusanova, I. P. (1993). Zarubinskaya kul'tura. [Zarubintsy Culture]. In I. P. Rusanova, & E. A. Symonovich (Eds.), *Slavyane i ikh sosedi v kontse I tysyacheletiya do n.e. – pervoi polovine I tysyacheletiya n.e.* [Slavs and Their Neighbors at the End of the 1st Millennium BC – the First Half of the 1st Millennium BC] (pp. 20–39). Nauka. (Arkheologiya SSSR) [in Russian].
- Maksimov, V. V. (1982). *Zarubinskaya kul'tura na territorii USSR* [Zarubintsy Culture on the Territory of the Ukrainian SSR]. Naukova dumka [in Russian].
- Nemirovskii, A. I., & Dashkova, M. F. (1977). *Flor Lutsii Annei – istorik Drevnego Rima* [Florus Lucius Anneus – Historian of Ancient Rome]. Izdatel'stvo Voronezhskogo universiteta [in Russian].
- Niederle, L. (1956). *Slavyanskije drevnosti* [Slavic Trees] (T. Kovaleva, & M. Khazanova, Trans.). Izdatel'stvo inostrannoi literatury [in Russian].
- Nikitina, V. B. (1965). Pamyatniki pomorskoj kul'tury v Belorussii i na Ukraine [Monuments of Pomor culture in Belarus and Ukraine]. *Sovetskaya arkheologiya*, 1, 194–205 [in Russian].
- Oblomskii, A. M. (1993). Pozdnezarubinskije pamyatniki [Late Zarubintsy Monuments]. In I. P. Rusanova, & E. A. Symonovich (Eds.), *Slavyane i ikh sosedi v kontse I tysyacheletiya do n.e. – pervoi polovine I tysyacheletiya n.e.* [Slavs and Their Neighbors at the End of

- the 1st Millennium BC – the First Half of the 1st Millennium BC] (pp. 40–52). Nauka. (Arkheologiya SSSR) [in Russian].
- Orozii, P. (2004). *Istoriya protiv yazychnikov* [History Against the Gentiles] (V. M. Tyulenev, Trans.; Book 1–7, 2nd ed.). Izdatel'stvo Olega Abyshko [in Russian].
- Pachkova, S. P. (2006). *Zarubinetskaya kul'tura i latinizirovannnye kul'tury Evropy* [Zarubintsky Culture and Latinized Cultures of Europe]. Institute of Archeology of the NAS of Ukraine [in Russian].
- Plutarch. (1987). *Izbrannnye zhizneopisaniya* [Selected Biographies] (M. Tomashevskaya, Comp.; Vol. 1). Pravda [in Russian].
- Reinecke, P. (1906). Aus der russischen archäologischen Litteratur [From the Russian archaeological literature]. Mainz, 1, 42–50 [in German].
- Sedov, V. V. (1970). *Slavyane Verkhnego Podneprov'ya i Podvin'ya* [Slavs of the Upper Dnieper and Podvina]. Nauka. (Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, Iss. 163) [in Russian].
- Sedov, V. V. (2005). *Izbrannye trudy: Slavyane. Drevnerusskaya narodnost'* [Selected Works: Slavs. Old Russian People]. Znak [in Russian].
- Shchukin, M. B. (1994). *Na rubezhe er* [At the Turn of the Eras]. Farn [in Russian].
- Shchukin, M. B. (1999). Zabytye bastarny [Forgotten Bastarny]. *Stratum plus*, 5, 75–90 [in Russian].
- Shchukin, M. B. (2005). *Gotskii put'* [The Gothic Way]. St. Petersburg State University, Faculty of the Philology [in Russian].
- Shchukin, M. B., & Eremenko, V. E. (1999). K probleme kimvrov, tevtonov i kel'toskifov: tri zagadki [To the Problem of the Cimbri, Teutons and Celto-Scythians: Three Riddles]. *Arkheologicheskii sbornik*, 34, 134–160 [in Russian].
- Shelov-Kovediaev, F. V. (1994a). Plinii [Plinius]. In L. A. Gindin, S. A. Ivanov, & G. G. Litavrin (Comps.), *Svod drevneishikh pis'mennykh izvestii o slavyanakh* [The Collection of the Oldest Written Records of the Slavs] (Vol. 1, pp. 18–36). Vostochnaya literatura [in Russian].
- Shelov-Kovediaev, F. V. (1994b). Tatsit [Tacitus]. In L. A. Gindin, S. A. Ivanov, & G. G. Litavrin (Comps.), *Svod drevneishikh pis'mennykh izvestii o slavyanakh* [The Collection of the Oldest Written Records of the Slavs] (Vol. 1, pp. 37–45). Vostochnaya literatura [in Russian].
- Shelov-Kovediaev, F. V. (1994c). Ptolomei [Ptolemaeus]. In L. A. Gindin, S. A. Ivanov, & G. G. Litavrin (Comps.), *Svod drevneishikh pis'mennykh izvestii o slavyanakh* [The Collection of the Oldest Written Records of the Slavs] (Vol. 1, pp. 46–62). Vostochnaya literatura [in Russian].
- Shkunaev, S. V. (1988). Kel'ty v Zapadnoi Evrope v V–I vv. [Celts in Western Europe in the V-I Centuries]. In E. S. Golubtsova (Ed.), *Istoriya Evropy* [History of Europe] (Vol. 1: Drevnyaya Evropa [Ancient Europe], pp. 492–503). Nauka [in Russian].
- Spitsyn, A. A. (1948). Polyа pogrebal'nykh urn [Burial Urn Fields]. *Sovetskaya arkheologiya*, 10, 53–72 [in Russian].
- Strabo. (1994). *Geografiya* [Geography] (S. L. Utchenko, Ed., G. A. Stratanovskii, Trans.). Ladomir. (Original work published 1964) [in Russian].
- Tacitus, C. (1969). *Sochineniya v dvukh tomakh* [Essays in Two Volumes] (Ya. M. Borovskii, & M. E. Sergeenko, Comps., A. S. Bobovich, Trans.; Vol. 1: Annaly. Malye proizvedeniya [Annals. Small Works]). Nauka [in Russian].

- Tackenberg, K. (1929). Die Bastarnen [The Bastarnen]. *Volk und Rasse*, 4, 232–244 [in German].
- Terpilovskij, R. V. (2004). *Slavyane Podneprov'ya v pervoi polovine I tysyacheletiya n. e.* [Slavs in the Dnieper Region in the First Half of the First Millennium AD]. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej [in Russian].
- Tretiakov, P. N. (1966). *Finno-ugry, balty i slavyane na Dnepre i Volge* [Finno-Ugrians, Balts and Slavs on the Dnieper and Volga]. Nauka [in Russian].
- Tretiakov, P. N. (1970). *U istokov drevnerusskoi narodnosti* [At the Origins of the Ancient Russian People]. Nauka. (Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, Iss. 163) [in Russian].
- Tretiakov, P. N. (1974). Drevnosti vtoroi i tret'ei chetvertei I tys. n.e. v Verkhnem i Srednem Podese'ne [Antiquities of the Second and Third Quarters of the 1st Millennium AD in the Upper and Middle Suspension]. In P. N. Tretiakov (Ed.), *Rannesrednevekovye vostochnoslavjanskije drevnosti* [Early Medieval East Slavic Antiquities] (pp. 40–118). Nauka [in Russian].
- Verner, I. K. (1972). K proiskhozhdeniyu i rasprostraneniyu antov i sklavinov [To the Origin and Distribution of Ants and Sklavins]. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, 102–115 [in Russian].

ПЕРШЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ І ЗАРУБИНЕЦЬКА КУЛЬТУРА

Михайло Гусаков

Кандидат історичних наук, науковий консультант;

e-mail: arheolog-rus@yandex.ru; ORCID: 0000-0003-0283-6146

«ТОВ Археологічні дослідження в будівництві м. Москви», Москва, Росія

77

Анотація

Стаття присвячена одній події у давній історії, коли німецькі племена – кимври й тевтони – здійснили багаторічне переміщення у просторі Центральної Європи. Це має назву «перше переселення народів», яке багато разів досліджували та коментували. Їх розгромив Рим, але ця подія викликала потужний рух інших племен, особливо в бік Східної Європи, де утворилося багато нових археологічних культур. Серед них особливе місце посідає зарубинецька культура. **Метою дослідження** є визначення місця зарубинецької культури в історії Східної Європи. **Методологія дослідження** полягає у використанні загальнонаукових, спеціальних та міждисциплінарних методів. **Наукова новизна**. Уперше зарубинецьку культуру Східної Європи розглядають на тлі руху західноєвропейських племен, зумовленого римською експансією. **Висновки**. Питання про походження зарубинецької культури досі дискусійне. Зараз не викликає особливих заперечень думка, що генезис зарубинецької культури був процесом складним, який відбив особливості як внутрішнього розвитку місцевого населення, так і дію зовнішніх обставин, став відображенням руху племен у Центрі Європи.

Ключові слова: археологічні культури; племена; армія; варвари; міграції; похоронний обряд; фібули; урни; кремація; хронологія

FIRST MIGRATION OF PEOPLES AND ZARUBINETS CULTURE

Mikhail Gusakov

PhD in History, Scientific Consultant; e-mail: arheolog-rus@yandex.ru; ORCID: 0000-0003-0283-6146
LLC Archaeological Research in the Construction of Moscow, Moscow, Russian Federation

Abstract

The article is devoted to one event in ancient history, called 'The First Migration of Peoples,' which was studied and commented on many times when the Germanic tribes Cimbri and Teutons carried out many years of displacement in the space of Central Europe. Despite their defeat by Rome, this event caused a powerful movement of other tribes, especially towards Eastern Europe, where many new archaeological cultures were formed. Among them, a special place is occupied by the Zarubинets culture and its part in the history of Eastern Europe. **The purpose of the study** is to determine the place of Zarubинets culture in the history of eastern Europe. **The research methodology** consists in the use of general scientific, special and interdisciplinary methods. **Scientific novelty.** For the first time, the Zarubинets culture of Eastern Europe is considered against the background of the Western European tribe's movement due to Roman expansion. **Conclusions.** The question of the Zarubинets culture's origin is still debatable. Now there is no particular objection to the opinion that the genesis of Zarubинets culture was a complex process that reflected the peculiarities of both the internal development of the local population and the effects of external circumstances, reflecting the movement of tribes in the Center for Europe.

Keywords: archaeological cultures; tribes; army; barbarians; migration; funeral rite; fibulae; ballot boxes; cremation; chronology

DOI: 10.31866/2617-7943.4.1-2.2021.249081
УДК 069+904+719(049.32)

РЕЦЕНЗІЯ НА НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК «ВСТУП ДО МУЗЕЄЗНАВСТВА І ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА»

Світлана Іванисько^{1а}, Павло Шидловський^{2а}

¹ Кандидат історичних наук; e-mail: s_ivanyisko@knu.ua; ORCID: 0000-0003-3824-1371

² Кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства;
e-mail: prehist@knu.ua; ORCID: 0000-0001-6771-812X

^а Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Рецензія на навчальний посібник: Вступ до музеєзнавства і пам'яткознавства : навч. посіб. / за наук. ред. О. М. Гончарової, С. Ж. Пустовалова. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. – 490 с.

Навчальний посібник «Вступ до музеєзнавства і пам'яткознавства» під науковою редакцією доктора культурології, професора Олени Миколаївни Гончарової та доктора історичних наук, доцента Сергія Жановича Пустовалова присвячений актуальним питанням музейної та пам'яткоохоронної галузі, історії та теорії музейної справи, викладання археології для музейників, законодавчого забезпечення музейної галузі, експертизи історико-культурних цінностей; представляє погляди провідних українських та світових науковців і практиків щодо розв'язання актуальних проблем зазначеної тематики. Посібник адресований студентам, аспірантам профільних закладів вищої освіти, працівникам музейних та пам'яткоохоронних установ. Уперше в підручнику комплексно викладено основи обох складових спеціальності – як музейної справи, так і пам'яткознавства.

Рецензований посібник має чітку структуру. Складається з передмови, шести розділів і відомостей про авторів. Композиційно всі розділи написані за одним планом: матеріал лекції, питання для самоперевірки, завдання для самостійної роботи, питання для підсумкового контролю знань студентів. Завершує розділи список використаної літератури, на яку в тексті наведено посилання. Лекції доповнені слушними вставками у вигляді таблиць, малюнків, які сприяють засвоєнню наведеної інформації. Обсяг навчального посібника становить 490 сторінок.

Перший розділ «Законодавче забезпечення музейної та пам'яткоохоронної діяльності» охоплює п'ять підрозділів: 1) пам'ятки всесвітньої спадщини в контексті принципів ICOMOS та законодавства України; 2) законодавчі основи охорони культурної спадщини в діяльності міжнародних неурядових організацій; 3) законодавство України в галузі охорони культурної спадщини (кінець ХХ – початок ХХІ ст.); 4) законодавчі терміносистеми музейної справи та пам'яткоохоронної

діяльності; 5) музеї України у системі публічного управління та адміністрування: нормативно-правовий дискурс. Розділ присвячений законодавчим основам охорони культурної спадщини, пам'яткам всесвітньої спадщини в Україні. Тут схарактеризовано пам'ятки України, що занесені до переліку всесвітньої спадщини, проблеми номінації пам'яток і забезпечення їх збереженості; подано аналіз діяльності міжнародних організацій у сфері розвитку музейної справи й охорони пам'яток, а також норм, що регулюють міжнародну політику в цих галузях. У підрозділі «Законодавство України в галузі охорони культурної спадщини (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)» висвітлено основні законодавчі положення зі збереження культурної спадщини. Автори подають коротку історію формування українського законодавства в пам'яткоохоронній галузі, визначають основні принципи державної політики в пам'яткоохоронній галузі. Заслугою авторів є те, що українське законодавство подають у контексті європейського законодавства щодо охорони культурної спадщини. Підрозділ «Законодавчі терміносистеми музейної справи та пам'яткоохоронної діяльності» містить доволі громіздкий, але цікавий аналіз термінології, пов'язаної з культурною спадщиною, рекомендації щодо її впорядкування та покращення. У підрозділі «Музеї України у системі публічного управління та адміністрування: нормативно-правовий дискурс» висвітлено систему державних органів і питання управління сферою охорони культурної спадщини та музейної справи, напрями національної музейної політики. Слід зазначити, що автори посібника використовують не чинну назву центрального державного органу влади, що регулює політику у сфері музейної справи й охорони пам'яток, – Міністерство культури України.

У другому розділі «Музейна діяльність: теорія та історія» розглянуто музей як соціокультурний інститут. Він містить сім підрозділів: 1) музей як соціокультурний інститут. Генеза та еволюція музею; 2) історія розвитку музеїв в Україні; 3) становлення та розвиток музеєзнавства; 4) соціальні функції музеїв; 5) теоретичні дослідження музейної діяльності; 6) музейний простір у контексті культурологічних досліджень; 7) музеєзнавство в гуманістичній концепції освіти.

На початку розділу автори навели коротку історію розвитку й еволюції музею, особливу увагу приділивши художнім музеям і практично не торкаючись питань появи та розвитку музеїв науки й техніки. Доволі цікавим є підрозділ «Історія розвитку музеїв в Україні», в якому висвітлено особливості існування музеїв України в окремих регіонах і в різні часи. Автори згадали видатних фундаторів музеїв, наприклад, М. Біляшівського, В. Хвойку, Д. Щербаківського, Б. Ханенка, М. Терещенка та інших. Виділяють три періоди становлення мережі музеїв в Україні – дорадянський, радянський і часів незалежності, кожен з яких характеризувався своїми завданнями та виконанням відповідних функцій. Значну увагу приділено сучасним проблемам музеїв України, наголошено на тому, що музей має розвиватися в цифровому просторі, активно впроваджувати маркетингові технології тощо. Підрозділ «Становлення та розвиток музеєзнавства» присвячений історії становлення музеєзнавства (музеології) як науки, її місцю серед інших наук, проблемам розробки теоретичних засад у вітчизняній і світовій історіографії. Назва підрозділу «Соціальні функції музеїв» повністю відображає його зміст: розглядають процес від початків усвідомлення ролі музеїв

для розвитку суспільства до сучасного бачення музею як закладу культури, що покликаний служити суспільству. У підрозділі «Теоретичні дослідження музейної діяльності» викладено основні напрями музеєзнавства, теоретичне обґрунтування музейної науки, проблеми розробки термінологічного апарату; особливу увагу автори приділяють концепціям екомuzeології та нової музеології. На нашу думку, матеріал цього підрозділу доповнює підрозділ «Становлення та розвиток музеєзнавства» і їх доцільно було б об'єднати. Підрозділ «Музейний простір у контексті культурологічних досліджень» є досить специфічним, обґрунтовує розширення терміна «музейний простір» на нематеріальне та духовне середовище.

Третій розділ «Прикладне музеєзнавство» містить одинадцять підрозділів: 1) науково-дослідна робота музеїв; 2) науково-фондова робота музеїв; 3) експозиційна діяльність музеїв; 4) інноваційні технології музейної експозиції; 5) екскурсійна діяльність музеїв; 6) культурно-освітня робота музеїв; 7) сучасні музейні атракції; 8) проектування архітектурних форм музеїв; 9) інноваційні технології в сучасному музейному просторі; 10) соціально-культурне проектування в музейних закладах; 11) зарубіжні виставкові музейні проекти як засоби формування позитивного іміджу держави. Це один з основних розділів. Він налічує 136 сторінок і охоплює всі практичні сфери діяльності музеїв.

На початку розділу наведено характеристику поняття «науково-дослідна робота», висвітлено особливості наукової роботи музеїв, основні напрями досліджень у музеях, починаючи з етапу проектування закладу, комплектування колекції, збереження музейних предметів, побудови експозиції тощо. Зважаючи на те що музейний предмет є першоджерелом спеціалізованих наукових досліджень, вказуючи на важливість правильної атрибуції предметів, логічним стало продовження в підрозділі «Науково-фондова робота музеїв». Автори схарактеризували поняття «фонди музею», навели структуру фондів та їх ієрархію, визначили способи й шляхи комплектування фондів. Відмічено основну особливість, якою музеї відрізняються від інших закладів культури, – наявність музейної колекції. Подано визначення видів музейних предметів. Детально схарактеризовано фондово-облікову документацію. Текстовий матеріал підрозділу доповнюють схеми, що покращує розуміння викладеного матеріалу. Визначено засади та методи створення музейної експозиції – у посібнику представлено основні підходи до визначення мети музейної експозиції, методи її організації, експозиційні прийоми. Чи не вперше представлено в посібнику тему сучасних музейних атракцій, що доповнена реальними прикладами підвищення сервісних аспектів музею. Також визначено та схарактеризовано основні форми сучасних музейних атракцій: 1) театралізована екскурсія; 2) ярмарок; 3) карнавал; 4) журфікс; 5) літературні читання; 6) воркшоп тощо. Детально подано та схарактеризовано види екскурсій, їх комунікаційні аспекти, культурно-освітню роботу музеїв, зокрема музейну педагогіку.

Практично вперше в Україні до навчального посібника включено принципи й особливості проектування музеїв. Простежено історію становлення музейного проектування. Визначено, що на сьогодні принципи проектування архітектурних форм музеїв базуються на використанні архітектури музею як інструменту стратегічного розвитку. Окрему увагу приділено сучасним тенденціям

з проектного менеджменту та їх застосуванню в музейній справі. Прикладом, що надихає, для музейних працівників можуть стати описані в підрозділі «Зарубіжні виставкові музейні проекти як засоби формування позитивного іміджу держави» виставки предметів із музейних закладів України, що були проведені протягом 2002–2014 рр. у країнах Європи та Азії, окрему увагу приділено можливостям презентувати українську культуру через вебсторінки музеїв.

У четвертому розділі «Теоретико-методологічні проблеми археології та пам'яткознавства» основна увага приділена археології та пам'яткознавству як навчальній дисципліні. Складається з чотирьох підрозділів: 1) археологія та музеєзнавство в науковому дискурсі; 2) археологія як навчальна дисципліна у системі освіти; 3) пам'яткознавство як наука про колективну пам'ять; 4) пам'яткознавство як навчальна дисципліна. Викликають зацікавлення висновки про те, що прискорений розвиток музейної справи за минулі 50–100 років є результатом приділення особливої уваги до минулого, появи в більшій кількості людей вільного часу та ін. Проте які б нововведення нині не запроваджували в музейній справі, головною надалі постає теоретизація музеєзнавчих досліджень, їх міждисциплінарність, фундація музеології. Автори ставлять за мету означити галузь наукового знання, предметом дослідження якої є колективна пам'ять, окреслити коло пам'яткознавчих дисциплін і демонструють новий погляд на пам'яткознавство як науку, визначаючи її основне завдання, об'єкт та сутність.

Цікавим є підрозділ «Археологія як навчальна дисципліна у системі освіти», присвячений викладанню археологічних дисциплін у закладах вищої освіти. Серед цілої низки нерозв'язаних проблем археології наголошують тільки на спірних питаннях археології доби палеометалів, особливо на питанні подавлення давньоюмної та катакомбної археологічних культур. При аналізі особливостей викладання археології надають детальну інформацію про проблеми датування та географічного поширення культур доби бронзи, у той час як проблемним питанням інших епох не приділено уваги. На нашу думку, бажано було б подати більш розгорнуту картину зміни парадигм у вітчизняній археологічній науці на зламі тисячоліть і яким чином ця зміна відобразилася на процесі викладання дисципліни. Завершується цей підрозділ описом курсів з експертної оцінки давніх речей. Ця частина певною мірою повторюється в першому підрозділі шостого розділу, який безпосередньо присвячений експертизі археологічних колекцій музеїв.

Досить яскравим є підрозділ «Пам'яткознавство як наука про колективну пам'ять», в якому автори, на противагу до традиційних визначень, пропонують власне розуміння поняття «культура» як процес адаптації людей у межах суспільних відносин, що робить зміст цього поняття дещо вужчим від загальноприйнятого.

Повністю погоджуємося з думками авторів про те, що ідеологічні засоби формування колективної пам'яті довели свою неефективність у довготривалій перспективі. Досить різкою, але багато в чому справедливою є теза про те, що в переважній більшості представники науки не ставлять за мету формування об'єктивної картини історичної дійсності, а виконують обслуговувальну щодо ідеології функцію. Дуже вдало проведено протиставлення між «політи-

кою пам'яті», що не потребує опертя на об'єктивну інформацію про минуле та пам'яткознавством, у фокусі дослідження якої є «колективна пам'ять», у формі опредмечених історико-культурних цінностей. «Дослідники політики пам'яті майже не приділяють уваги пам'яткам, що є автентичними джерелами колективної пам'яті та джерельною базою її наукових інтерпретацій», – зазначено в посібнику (с. 271). Автори пропонують відійти від трактування пам'яткознавства як науки лише про пам'ятки і визначити колективну пам'ять як предмет цієї дисципліни, яку розглянуто як частину культурології.

Натомість визначення терміна «історико-культурна пам'ятка», подане у наступному підрозділі «Пам'яткознавство як навчальна дисципліна», має дещо перевантажений вигляд у термінологічному плані: «зафіксоване у формі застиглої предметності герменевтичне (науково-інтерпретаційне) автентичне джерело соціально значимої інформації, істотної для перебігу історико-культурного процесу» (с. 277). Не заперечуючи це визначення в цілому, слід зазначити, що таке нагромадження термінів не сприяє розумінню суті дефініції і породжує низку запитань на кшталт: чи є соціально значуща інформація, яка не істотна для перебігу історико-культурного процесу? Істотної для перебігу процесу в минулому, чи сьогоденні? Які критерії соціальної значущості та істотності інформації? Таке розлоге визначення дуже важко буде імплементувати в навчальні матеріали та юриспруденцію, які потребують чіткості й зрозумілості у викладі основних положень.

Викликає схвалення висновок про те, що охороні та захисту має підлягати не одинична нерухома пам'ятка або «предмет охорони», а середовище, без якого неможливе існування пам'ятки в принципі. Важко собі уявити захист тільки культурного шару археологічної пам'ятки без збереження геологічних нашарувань, історичного ландшафту та топографічних особливостей місцевості.

Розкрити сутність охорони культурної спадщини, схарактеризувати діяльність музеїв-заповідників та музеїв-скансенів – головна мета п'ятого розділу «Охорона та використання культурної спадщини», що складається з чотирьох підрозділів: 1) охорона культурної спадщини ЮНЕСКО в Україні; 2) музеї-заповідники України; 3) музеї-скансени: історія, сучасність та перспективи розвитку; 4) напрямки розвитку скансенів в Україні: експериментальне моделювання ремесел. Розділ присвячений таким формам збереження нерухомих пам'яток, як перетворення їх на музейний заклад.

Матеріал підрозділу «Охорона культурної спадщини ЮНЕСКО в Україні» ґрунтується з першим розділом посібника, висвітлює основні міжнародні конвенції щодо всесвітньої спадщини, проблеми збереження пам'яток, внесених до переліку всесвітньої спадщини в Україні. Перспективним для практичного застосування є матеріал про вимоги ЮНЕСКО щодо включення об'єктів до Списку культурної спадщини, про особливості структури номінаційного дос'є. Колектив авторів звертає увагу на те, що міжнародні контакти українських пам'яткоохоронців розвиваються досить інтенсивно, проте є брак системного підходу та належної державної підтримки. Історія розвитку музеїв-заповідників, їх класифікація, перелік і зазначення особливостей науково-проектної документації дають змогу належним чином оцінити масштаби історико-культурного

надбання нашої країни. Значну увагу приділено музеям-скансенам та особливостям їх розвитку, діяльності, подальших перспектив розвитку. Наведено та проілюстровано приклади експериментального моделювання: залізоробного виробництва, гончарства, бортництва й медоваріння. Наведені напрями є актуальними, оскільки експериментальне моделювання процесів давньоруського виробництва та промислів ставить за мету максимально відтворити середньовічну атмосферу, систематизувати інформацію про поширені види ремесел, їхні функції. Автори вважають, що музеї-скансени є найатрактивнішими типами музеїв.

Останній шостий розділ «Експертиза музейних колекцій» містить сім підрозділів: 1) експертиза археологічних колекцій музеїв; 2) експертиза нумізматичних колекцій музеїв; 3) експертиза та музеєфікація зброї; 4) експертиза пам'яток меблярського мистецтва; 5) експертиза пам'яток образотворчого мистецтва; 6) експертиза іконопису; 7) експертиза та музеєфікація пам'яток науки та техніки.

Подібний розділ з таким широким охопленням різних напрямів експертизи є першим в Україні. Це результат багаторічної праці кафедри музеєзнавства КНУКІМ. Розглянуто та схарактеризовано теоретичні засади експертизи (матеріал, технологія, форма, збереженість). Автори розкривають суть експертизи колекцій нумізматики, зброї, книг, меблів, пам'яток ювелірного й образотворчого мистецтва. Звернено увагу на види підробок давніх предметів та наведено найбільш яскраві приклади та способи їх виявлення. Для кращого розуміння та засвоєння теоретичних положень додано рисунки основних типів предметів за окремими епохами.

Підрозділ «Експертиза археологічних колекцій музеїв» побудований за хронологічним принципом: доба каменю та бронзи – доба раннього заліза – пам'ятки давніх слов'ян та Київської Русі. Впадає у вічі різний принцип у подачі матеріалів первісної археології та археології раннього залізного віку – середньовіччя. Якщо у параграфах, присвячених розгляду доби каменю та бронзи, подається детальний опис технологічних особливостей виготовлення предметів з різних матеріалів, типологія та сировинний аналіз, то наступні частини підрозділу є коротким переказом хронологічної послідовності археологічних явищ й особливостей матеріальної культури. Зокрема, у частині, присвяченій первісній археології, проаналізовано обробку ізотропних матеріалів, каменю, кістки, дерева, виготовлення кераміки, металургію та металообробку, гутне ремесло. Водночас у частині, що присвячена добі раннього заліза, окремими підтемами є такі: початок раннього залізного віку, передскіфський період, скіфський період, сарматський період. Виклад супроводжується розлогими цитатами Геродота, Страбона й інших давніх джерел, описом хвиль міграцій різних народів. Отже, постає питання щодо змістовного зв'язку цієї частини з провідною темою підрозділу, а саме експертизою археологічних колекцій музеїв. У зв'язку з цим створюється враження про відсутність внутрішньої логіки та цілісності у вказаному підрозділі, а сам пропонований матеріал перевантажено інформацією, яка не має прямого стосунку до експертної оцінки археологічних колекцій. Слід відзначити, що всі підрозділи наповнені цікавими інформативними особливостями, класифікаціями, унікальними характеристиками, численними ілюстраціями.

Відомості про авторський колектив охоплюють список авторів і співавторів, їх наукові звання, місце роботи і перелік підрозділів, роботу над якими здійснив зазначений науковець.

Кожний окремих підрозділ можна розглядати як самостійний, що уможлиблює його використання в різних курсах зі спеціальності «Музеєзнавство, пам'яткознавство».

Слід відзначити значну роботу авторів щодо систематизації відомих підходів під час визначення основних напрямів музеєзнавства як науки та музейництва як сфери діяльності, пам'яткознавчої роботи, упорядкування наявної термінології в галузі. Розкрито особливості сучасного стану музейної та пам'яткоохоронної діяльності в Україні в контексті світових тенденцій.

У цілому навчальний посібник «Вступ до музеєзнавства і пам'яткознавства» є оригінальним виданням і має високу навчально-методичну цінність, буде корисним для викладачів та здобувачів освіти зі спеціальності «Музеєзнавство, пам'яткознавство», а також для фахівців-практиків.

Наукове видання

**ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ**

**Серія:
Музеезнавство і пам'яткознавство**

Науковий журнал

2021 Том 4 № 1-2

Scientific publication

**BULLETIN
OF KYIV NATIONAL UNIVERSITY
OF CULTURE AND ARTS**

**Series in
Museology and Monumental Studies**

Scientific journal

2021 Volume 4 No 1-2

Научное издание

**ВЕСТНИК
КИЕВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВ**

**Серия:
Музееведение и памятниковедение**

Научный журнал

2021 Том 4 № 1-2

Підписано до друку: 28.12.2021. Формат 70x100¹/₁₆
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітури Roboto, Times New Roman.
Ум. друк. арк. 7,15. Обл.-вид. арк. 5,74.
Наклад 300 примірників
Замовлення № 4786

Видавничий центр КНУКіМ
Видавець Київський національний університет культури і мистецтв
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів
видавничої продукції, серія ДК № 4776 від 09.10.2014